
ЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІРИ КОНТРАРНИХ ДЕРИВАТИВ

Беркещук Інна, Ладиняк Наталія

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-712-3-1-2>

ВСТУП

Сьогодні у розвитку української дериватології актуальності набуває питання виявлення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів, а розв'язання цього питання можливе тільки в рамках підходу, який сформувався порівняно недавно. У словотворі він названий основоцентричним, бо зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їх словотворчу здатність.

Такий підхід органічно узгоджується із сучасною антропоцентричною парадигмою мовознавства, у центрі якої перебуває мовна особистість як носій мовної компетентності, когнітивного досвіду та національно-культурних цінностей. У сучасних дослідженнях мовна особистість розглядається як суб'єкт мовотворчої діяльності, здатний реалізовувати потенціал мовної системи через добір і творення нових номінацій відповідно до комунікативних потреб. У цьому контексті дериваційний потенціал твірних основ постає не лише як системна характеристика мови, а й як відображення когнітивних механізмів категоризації дійсності, мовної креативності та прагматичних настанов мовної особистості. Саме тому вивчення словотвірних можливостей різних класів твірних лексем дає змогу простежити взаємодію мовної системи, мислення й мовленнєвої діяльності людини, що відповідає сучасним тенденціям розвитку когнітивної лінгвістики, лінгвоперсонології та функційної дериватології¹.

¹ Барчук В.М. Структура мовної особистості: психолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти. *Українська мова*, 2025, 1 (92):3–23. DOI: doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.003

Мета дослідження – виявити структурну та семантичну типологію відповідних відіменникових утворень, виявити чинники, які регулюють дериваційну потужність українських найменувань знарядь праці та частин тіла.

Відповідно до поставленої мети визначаються конкретні завдання:

- проаналізувати чинники, які впливають на словотвірну спроможність твірних іменників;
- розглянути семантичну співвідносність твірних іменників з їх похідними;
- дослідити способи та засоби реалізації словотвірних значень зазначених десубстантивів.

Об’єкт дослідження – відіменниковий словотвір сучасної української мови.

Предмет дослідження – лінгвальні та екстралінгвальні чинники продукування лексем від назв знарядь праці, частин тіла.

Матеріали проведеного дослідження можуть бути використані у дериватологічних розвідках при описі словотвірних гнізд, для характеристики словотвірної системи десубстантивів у працях монографічного характеру. Одержані результати та матеріали можуть бути застосовані для укладання морфемних та словотвірних словників, а також у вузівських курсах із морфеміки та словотвору та у відповідних підручниках і навчальних посібниках.

Українські назви знарядь праці, частин тіла входять в лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи слів. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їх структурні і функціональні параметри, визначимо домінантні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваних груп твірних. Такими для твірних є: лексична семантика твірних, символічність значень, стилістична маркованість, синонімічність, похідність/ непохідність, системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват із іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільно функціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Реалізація окресленої семантики дериватами, що походять від назв знарядь праці, частин тіла відбувається завдяки різноманітним засобам, серед яких переважає суфіксація. Також засобами словотворення виступають префікси, конфікси (особливо при творенні дериватів від соматизмів), постфікс -ся, який поєднується із суфіксами чи конфіксами. Складні деривати утворюються шляхом слово-, основоскладання або слово-, основоскладання з елементами суфіксації.

1. Структура словотвірних парадигм назв знарядь праці та частин тіла в українській мові

Комплексною одиницею словотвору, яка дає змогу виявити дериваційний потенціал певних класів твірних слів, є СП (словотвірна парадигма), яку більшість вчених розглядає як набір похідних, мотивованих однією твірною основою на одному ступені творення². Розрізняють два види СП – конкретні СП та типові СП. “Конкретна СП – це набір похідних одного базового слова, які знаходяться на одному ступені словотворення. Типову СП отримуємо, відштовхуючись від засобів вираження словотвірного значення”. Типова СП формується “сукупністю дериваційних значень, які реалізуються базовими словами певної частини мови, що входять в єдину лексико-семантичну групу (ЛСГ)”³.

Типову словотвірну парадигму назв знарядь праці в сучасній українській мові формують словотвірні значення трьох лексико-граматичних класів слів: іменників, прикметників та дієслів.

Найбільшою кількістю похідних представлений субстантивний блок, в якому виділяються модифікаційні та мутаційні СЗ.

У межах модифікаційних СЗ виділяються такі семантичні позиції:

- 1) демінутивність;
- 2) аугментативність;
- 3) збірність;
- 4) стилістична модифікація.

Семантична позиція демінутивності реалізується багатьма іменниками, які позначають знаряддя праці. Відомо, що демінутиви утворюються шляхом додавання суфіксів до твірних основ. При цьому до лексичного значення твірних слів додається нове лексичне значення «бути меншого розміру в порівнянні з тим, який переважно властивий об'єкту із даного класу». Тому, обмеження на утворення демінутивів можуть бути обумовлені, по-перше, неможливістю приєднання певного суфікса до даної основи (морфологічний аспект проблеми) і, по-друге, несумісністю значення твірного слова з демінутивним смисловим компонентом (семантичний аспект проблеми). Досліджуючи закономірності семантики та словотвору демінутивних іменників, науковці зазначають, що зменшено-емоційна оцінка, яка визначається лексичним значенням мотивувальної основи і семантикою суфіксів, закладена перш за все в самій оцінній лексемі і постійно закріплена за нею в парадигматиці. На синтагматичному рівні реалізуються полісемантичні можливості оцінних суфіксів та суфіксальних

² Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. 206 с.

³ Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. 206 с.

лексем; словотвірні значення “зменшеність” – “збільшеність” поєднуються тільки з тими іменниками, для яких властива сема “розмір”.

Максимальна глибина семантичної позиції сягає 3 дериватів від іменника *сито*: *ситечко* – *ситко* – *ситце*. Від 10 твірних іменників *веретено*, *граблі*, *коса*, *лопата*, *мітелка*, *сапа*, *свердел*, *свердло*, *серп* та *сокира* утворені такі пари дериватів: *веретенце* (*веретінце*) – *веретенечко*, *грабельки* – *граблики*, *кіска* – *кісочка*, *лопатка* – *лопаточка*, *мітелочка* – *мітлиčka*, *сапка* – *сапочка*, *свердельце* – *свердлик*, *серпик* – *серпок* (*серпчок*), *сокирка* – *сокирчина* та *топірець* (*топорець*¹) – *топірчик*. Від 60 твірних засвідчено по одному демінутиву: *апаратик*, *батіжок*, *борінка*, *брусок* (*брусочок*), *буравчик* (рідко), *весельце*, *віничок* (у 1 знач.), *виделочка*, *вилка*, *вудочка*, *голочка*, *дубинка*, *деркачик*², *зубильце*, *кочережка*, *копилице*, *кописточка*, *ключечка*, *качалочка*, *кліщики*, *ключик*, *коваделко*, *костурець*, *коточок*, *лапка*, *лещатка*, *ложечка*, *ломик*, *ломачка*, *молоточок*, *ножички*, *ножик* (*ножичок*), *нагаєчка*, *олівчик*, *патичок*, *писальце*, *пилочка*, *пензлик*, *патичка* (рідко), *паличка*, *плужок*, *прядочка*, *ральце*, *різачок*, *решітце*, *рогулька*, *рогачик*, *свідерок* (діал.), *совочок*, *терпужок*, *терличка*, *товкачик*, *тракторець*, *чаплійка*, *черпачок*, *шильце*, *щипчики*, *щіточка*, *ціпок*.

Майже усі проаналізовані похідні є однозначними. Багатозначність характерна лише для декількох з них. Так, демінутив *молоточок* зафіксований не лише із значенням 1.Зменш.-пестл. до *молоток* 1, але й із такими значеннями: 2. анат. Одна із слухових кісточок у середньому вусі людини та ссавців. 3. спец. Ударний пристрій у деяких механізмах, інструментах. // Прилад, яким користуються лікарі, оглядаючи хворого⁴ (*Цимбали (з польської) – старовинний музичний інструмент у вигляді плескатого ящика з круглим отвором і натягненими металевими струнами, на яких грають, б'ючи їх двома молоточками* (Українська література)). Друге й третє значення в лексико-семантичній структурі похідного *молоточок* з'явилося внаслідок метафоричного перенесення його основного значення на основі подібності відображуваних предметів.

Дериват *топірець*¹ реалізував не лише семантичну позицію “демінутивність”. У діалектному мовленні так називають ще сокирку на довгому держаку, прикрашену інкрустацією, різьбленням. *Топірем* також називають північного морського птаха, який має добре розвинений дзьоб (гострий, як топірець). Як і в попередньому випадку, маємо розширення лексико-семантичної структури похідного демінутива через метафоричні перенесення значень.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. С. 537.

Різноманітністю значень характеризується і похідне *паличка*. Пор.: 1. Зменш.-пестл. до *палиця*. 2. Предмет довгастої форми у вигляді бруска (*Як книжні, функціонують слова клесачка, гладилка, інші побутують лише в українських говорах. Такі, як паличка, притирачка, мають порівняно вузьку локалізацію (Культура слова)*). 3. розм. Вертикальна риска на письмі. 4. Бактерія, що формою нагадує подовжену риску; бацила (*...сік часнику вбиває навіть такий стійкий мікроорганізм, як туберкульозна паличка (Наука і суспільство)*). 5.анат. Світлочутливі клітини сітківки ока людини і хребетних тварин, які формою нагадують подовжену риску⁵. Однак тільки перше значення демінутива є наслідком дериваційної трансформації семантики вихідного слова *палиця*. Інші значення розвинулись на базі основного значення похідного незалежно від семантики твірного.

Похідні *сошка (сішка)* позначають не лише зменшено-пестливу форму до іменника *соха*, але й погану соху, пристрій, який використовують при стрілянні з гвинтівки, кулемета, а також одну з частин кермового управління автомобіля, комбайна. Переносні значення розвинулись на ґрунті подібності позначуваних предметів до невеликої сохи.

Велика кількість іменників на позначення знарядь праці, зокрема сільськогосподарських, із СЗ “демінутивність” засвідчена в усній народній творчості. Фольклор найповніше відображав трудове життя народу, пов’язане з працею хлібороба. Назви знарядь і навіть деталей фіксують усі жанри усної народної творчості. Споконвічно маючи справу із знаряддями праці, трудові маси шанували їх, наділяли рисами живої істоти, оспівували в поезії. Тому нерідко назви знарядь та деталей вживаються із зменшувальними та пестливими суфіксами, а вживання цих слів в усній народній творчості свідчить про поширення їх та важливу роль для українського народу.

Непродуктивною є семантична позиція “аугментативність”. Від твірних іменників – назв знарядь праці засвідчено 9 дериватів із вказаним СЗ.

Від іменників *ніж* та *сокира* утворено по два деривати *ножсак* – *ножище* та *сокирисько* – *сокиряка*. По одному аугментативу утворено від слів *веретено*, *коса*, *костур*, *лом* та *мітла*: *веретенище*, *косище*, *костуряка*, *ломище*, *мітлище*.

Серед іменників, які позначають знаряддя праці, лише 7 твірних лексем зреалізували свій дериваційний потенціал в аугментативних утвореннях.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. С. 699.

Це пов'язано з тим, що знаряддя праці, якими користується людина, приносять їй користь (полегшують роботу, допомагають у зборі врожаю та ін.), тому у людей немає причин та потреб у використанні згрубілих назв. А утворення похідних від слів *костур*, *ніж*, *сокира* та ін. пов'язане з чимось негативним (наприклад, використання цих предметів при бійці, сварці, що може призвести до негативних наслідків).

Дериватів із СЗ “збірність” утворено менша кількість, ніж похідних семантичної позиції “аугментативність”. Від твірних *апарат*, *дрюк*, *інструмент*, *копил*, *ломака*, *палиця* та *патик* засвідчені такі похідні: *апаратура*, *дрюччя*, *інструментарій* (у 1 знач.), *копиля*, *ломаччя*, *паліччя* та *патиччя*. Із зазначених дериватів іменники *ломаччя* та *паліччя* у 2 значенні позначають сухе гілля, хмиз, а субстантив *патиччя* є діалектним утворенням. Специфічну семантику має похідне *віниччя*. Так називають не сукупність віників, а рослину, яка використовується для виготовлення віників. Пор.: Однорічна висока рослина з високим пишним стеблом і дрібним листям, що використовується переважно для виготовлення віників (*Полин гіркий* (народні назви – *білий полин*, *віниччя*) (журн. Наука і суспільство)).

Непродуктивним є СЗ “стилістична модифікація”. Від твірного *прясло* утворено 2 деривати *прясельце* – *пряслице*, а від іменника *ніж* – іменник *ножисько*.

Таким чином, модифікаційний словотвір репрезентований дериватами чотирьох семантичних позицій. При утворенні зменшено-пестливих іменників більш активними є назви сільськогосподарських ручних знарядь праці (13 похідних), менша кількість дериватів утворюється від іменників, які позначають ручні знаряддя праці, що використовуються переважно в домашньому (хатньому) господарстві; слова на позначення знарядь для обробітку ґрунту виявляють меншу продуктивність (6 дериватів). Решта груп іменників на позначення знарядь праці реалізують свій дериваційний потенціал поодинокими утвореннями або характеризуються нульовою продуктивністю. Це можна пояснити тим фактором, що з давніх-давен люди користувалися лише ручними знаряддями, зокрема й сільськогосподарськими, а, наприклад, механізми з'явилися пізніше, з удосконаленням техніки, що й вплинуло на розвиток дериватів.

У межах СЗ “носій предметної ознаки” виділяються такі часткові лексико-словотвірні значення:

- 1) особа, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним;
- 2) деталь, певна частина того, що названо твірним;

3) знаряддя, яке характеризується за відношенням до того, що названо твірним;

4) рослина, тварина, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним;

5) приміщення чи місце, яке характеризується за відношенням до того, що названо твірним;

6) метод, процес, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним;

7) наука, пов'язана з тим, що названо твірним;

8) відрізок часу, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним.

Як бачимо, семантика похідних, що походять від іменників на позначення знарядь праці, неоднорідна, оскільки може вказувати на предмет, особу, місце, відрізок часу та ін.

Найбільшу кількість становлять деривати із СЗ “особа, яка виготовляє знаряддя праці”. Сюди належать десубстантиви, що називають особу за функціональною дією: якимсь постійним або тимчасовим заняттям чи професією. Слова цієї групи є лексикографічно однозначними, через що тлумачна частина при них у словнику української мови нерозчленована на рубрики та відтінки значень. Крім називання “виготовлювача”, ці слова вказують також на результат дії. Найкоротшими формулами тлумачення при них є: “той, хто виготовляє (виробляє) що-небудь”; той, хто займається виготовленням (виробництвом) чого-небудь; фахівець із виготовлення (виробництва) чого-небудь; майстер ... виробів». Перелічені типи формул складаються з трьох частин: перша називає суб'єкт дії, ...; друга характеризує саму дію ...; третя вказує на об'єкт дії, виражений непохідним спільнокореневим іменником, з яким здебільшого співвідноситься реестрове слово.

До складу аналізованої групи входять деривати, які утворені від 17 іменників. Від субстантивів *багор*, *веретено*, *весло*, *голка*, *граблі*, *гребінка*, *інструмент*, *кошик*, *ложка*, *мітла*, *ніж*, *решето*, *сито*, *сокира*, *човен*, *шило*, *цітка* утворено 22 похідних. Максимальна глибина семантичної позиції “особа, яка виготовляє знаряддя праці” сягає двох дериватів від твірних *решето* та *сито*: *решетар*, *решітник*, *ситар*, *ситник*¹. Решта іменників утворюють по одному деривату: *багорник*, *веретенник*, *весляр*, *голкар*, *грабляр*, *гребінник*, *інструментальник*, *кошикар*, *ложкар* (у 1 знач.), *мітляр*, *ножар*, *сокирник*, *човенар*, *шильник*², *ціткар*. До аналізованої групи входять і композитні утворення: *верстатобудівник*, *пилоарізальник* та *ціпов'яз*. Композити утворені за моделлю “залежний іменник + дієслово”: “верстат + будувати” – *верстатобудівник* – спеціаліст,

що будує верстати; “пила + нарізати” – *пилонарізальник* – спеціаліст, що виготовляє пили; “ціп + в’язати” – *ціпов’яз*.

Специфічною є семантика деривата *ложкар*. Так називають не лише майстра, який виготовляє ложки, але й інструмент, яким виробляють ложки, тому деривату *ложкар* властиво два СЗ: “особа, яка виготовляє знаряддя праці” та “інструмент, яким виробляють те, що названо твірним”. Дериват *решетар* є архаїчним утворенням, а субстантив *шильник*² (у 1 знач.) належить до лексики розмовно-побутового мовлення. *Шильником*² (у 2 знач.) називали шахрая, зараз це слово вийшло з активного вжитку.

Зафіксовано 19 дериватів із СЗ “особа, яка користується знаряддям праці”, які мотивовані як назвами ручних знарядь праці, так і назвами знарядь – апаратами, механізмами, машинами та приладами. Максимальна глибина семантичної позиції сягає трьох дериватів від іменника *плуг* (*плугар*, *плугатар*, *плугатир*), двох – від іменника *пилка* (*пиляр*, *пильщик*). Від решти твірних утворено по одному субстантиву: *апаратник*, *банкаброшник*, *бульдозерист*, *верстатник*, *вудкар*, *екскаваторник*, *жаткар*, *желонник*, *лобогрійник*, *лопатник*, *мачетеро*, *мотовильник*, *прожекторист*. Крім цих слів, зафіксовано і композит *молотобоєць*. *Апаратником* називають не особу, яка працює за апаратом, а особу, що стежить за роботою апаратів. *Лобогрійником* жартома називають того, хто працює на *лобогрійці* – найпростішій жнивирці з ручним скиданням зжатого стебла. Композит *молотобоєць* утворений від сполучення основ лексем “молот + бити” (так називають помічника коваля, який працює великим молотом; робітника ковальського цеху). Субстантивом *желонник* в галузі гірничої промисловості називають робітника, що працює біля желонки (приладу, яким викачують рідину та ін. із свердловин під час буріння).

Дослідники виділяють ще групу десубстантивів із значенням “той, хто продає і зберігає знаряддя дії, засіб дії, названий мотивувальним іменником”: *мітляр*, *ключар*, *печатник*⁶. Такі значення у семантичній структурі окремих дериватів є вторинними і розвинулися як похідні від значення “той, хто виготовляє знаряддя праці, назване твірним іменником”, пор. лексикографічне опрацювання семантики деривата *мітляр* “той, хто робить і продає мітли”.

Майже всі знаряддя праці складаються з окремих частин, деталей, для яких існують відповідні назви. Тому чималою кількістю похідних

⁶ Валох З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. С. 193.

представлене СЗ “деталь, певна частина того, що названо твірним”. Похідні із цим значенням називають частини різноманітних знарядь праці, деталі, певні функціональні частини предмета, переважно ті частини, які призначені для того, щоб за них триматись руками при користуванні тим чи іншим знаряддям (пор.: *З-нід сокири при кожному ударі порскали іскри, сокира туманіла, а кленове слизьке сокирище прикипало до рук* (Григорій Тютюнник)). Змістова структура цієї семантичної позиції описується за допомогою перифрази “*держално ...(сокири, сапи, лопати... та ін.)*”. Сюди належать 32 деривати, 30 з них мотивовані 21 твірним іменником на позначення ручних знарядь праці, 2 деривати – субстантивами на позначення сільськогосподарських знарядь для обробітку ґрунту.

Максимальна глибина семантичної позиції “деталь, певна частина того, що названо твірним” сягає 4 дериватів від іменника *ціп* (*ціпивно, ціпильно, ціпильно, ціпина*). 3 деривати утворені від іменника *граблі* (*грабильно, граблина, граблище*); по 2 похідні – від іменників *вила*, *заступ*, *топір* (*навилок, навильник, заступень, заступильно, топорисько, топорисьце*). Ще від 16 твірних утворені такі субстантиви: *батожило, вудлице, таблице, кайловище, кісся, кочержило, лопатильно, мітлище, молотовище, пужально, решетище, рискалина, рогачильно, сапильно, сокирище, чаплійильно*. Словосполученням числівника *багато* та іменника *леміш* мотивується похідне *багатолемішник*. Так називають частину плуга. Хоча більшість із аналізованих лексем вживаються у літературному мовленні, проте трапляються і такі, що належать до стилістично забарвленої лексики. Так, наприклад, похідні *навилок* та *навильник* належать до діалектного мовлення. Вони вживаються не тільки із вищевказаним значенням, а у 2 знач. позначають також кількість сіна та соломи, яка може бути підібрана на вила за один раз (*Він [Карпо] підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе* (В.Винниченко)). Похідне *ціпильно* вийшло з активного вжитку, а деривати *батожило, граблина* та *кочержило* вживаються лише в розмовному стилі мовлення.

Твірні на позначення знарядь для обробітку ґрунту продукують по одному похідному: *передплужник, сошник*. Субстантивом *сошник* називають також пристрій у сівалці чи саджальній машині, за допомогою якої висівають насіння чи висаджують рослини.

Чималу кількість становлять деривати із СЗ “знаряддя, яке характеризується за відношенням до того, що названо твірним”. Від твірних *вила* та *сито* утворено похідні, семантика яких вказує на те, що знаряддя призначені для виконання тієї самої роботи, що й твірні – назви знарядь, від яких вони походять. Усі іменники продукують по одному деривату. Від твірного *вила* утворюється десубстантив *вилані* – залізні вила,

які призначені для кидання гною. Від іменника *сито* зафіксовано дериват *підситок* (негусте сито). За моделлю “прикметник + іменник” утворений композит *електроплуг* (“електричний плуг”) – удосконалене знаряддя, механізм, машина, яка значно полегшує роботу людини в сільському господарстві. За такою ж моделлю утворені ще 7 дериватів: *бензопила* – бензинова пила, *електродриль* – електрична дріль, *електроміксер* – електричний міксер, *електронасос* – електричний насос, *електроніж* – електричний ніж, *електропила (-пилка)* – електрична пила, *електропилосос* – електричний пилосос, *електропраска* – електрична праска.

За моделлю “іменник + іменник” утворений композит *голкофреза* (“голка + фреза”). Два композити утворені за моделлю “іменник + дієслово” (“лід + бурити”) – *льодобур*, (“газон + косити”) – *газонокосарка*. Утворено три деривати із першою основою *штанген*⁷ – та другими основами *-зубомір*; *-інструмент*; *-циркуль*: *штангензубомір*, *штангенінструмент*, *штангенциркуль*.

Від аналізованих твірних утворені іменники семантичної позиції “рослина, тварина, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним”. Від 6 твірних іменників утворено 8 дериватів, з яких 6 назв рослин (мотивовані шістьма іменниками) та 2 назви тварин (птахів) (мотивовані одним іменником).

Від іменників *мітла*, *наперсток*, *серп*, *сито*, *сокира* та *шило* утворено такі назви рослин: *мітлища* (кормова трав’яниста рослина родини злакових із складним колосом, схожим на мітлу), *наперстянка* (трав’яниста лікарська рослина з квітками, схожими на наперсток), *серпій* (рослина з листками, які формою нагадують серп), *ситник* (рослина, у якої квіти круглі, неначе сито); *сокирки* (у цієї рослини квіти формою схожі на сокиру), *шильник* (багаторічна болотяна трав’яниста рослина, що має бульбоподібне стебло з пучком шпичастих листків на верхівці). Від іменника *шило* та основ іменників *дзьоб* та *хвіст* утворено 2 складних десубстантиви на позначення назв тварин (птахів): *шилодзьобка* (*шилодзьоб* – рідко); *шилохвіст*. Утворені назви пташок ґрунтуються на порівнянні. Наприклад, *шилохвіст* – птах, схожий на качку, з видовженим тулубом і довгим, тонким, як шило, хвостом.

Іменники на позначення ручних знарядь, назв інструментів та назв механізмів, зокрема орних знарядь, утворюють деривати на позначення місця, яке пов’язане з самим знаряддям. Так, твірне *кочерга* продукує дериват *кочережник* (місце біля припічка, де стоять коцюба, роґач тощо),

⁷ Перша частина складних назв вимірювальних або розмічальних інструментів зі штанговою шкалою та ноніусом.

від твірного *рало* утворюється похідне *ралиця*, яке позначало в минулому поле, зоране ралом. Зараз це слово вийшло з активного вжитку. Від іменника *ложка* утворено дериват, який позначає футляр для ложки – *ложечник*.

Від твірного *інструмент* утворено дериват *інструментальня* – майстерня, у якій виготовляють інструменти, а також приміщення для їх зберігання, а назва знаряддя *мікшер* продукує похідне *мікшерська*. Так називають приміщення, яке обладнане мікшером.

Непродуктивними є похідні із СЗ “метод, процес, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним”. Засвідчено 2 деривати *отоскопія* та *телескопія*. *Отоскопією* називають метод огляду вуха за допомогою *отоскопа* – медичного інструмента, а *телескопією* – спостереження за допомогою *телескопа*.

Словотворчо інертними є деривати зі СЗ “наука, пов’язана з тим, що названо твірним”. Засвідчено лише 1 дериват *мікроскопія* із таким значенням.

Деривати, мотивовані назвами знарядь праці, можуть означати відрізки часу – назви місяців. Дериват *серп* продукує похідне *серпень* – назву літнього місяця. Назва походить від того, що саме в цей період, в місяці серпні, в сільському господарстві селяни для роботи починали використовувати серпи.

Особливістю субстантивного блоку СП назв знарядь праці є те, що деякі з них реалізують свою словотворчу спроможність похідними однакової словотвірної структури, але з різними лексико-словотвірними значеннями. Наприклад, твірне *сито* продукує дериват *ситник* із такими значеннями: “назва рослини, мотивованої назвою знаряддя праці”, “особа, яка виготовляє знаряддя праці” та “назва хліба із борошна, просіяного на ситі”. Від іменника *шило* утворено похідне *шильник* також із значеннями “назва рослини, мотивованої назвою знаряддя праці” та “особа, яка виготовляє знаряддя праці”, пор. також похідні від *щит*, *веретено*, *лук*, *гребінь*⁸.

Отже, у субстантивному блоці переважають похідні, які утворені від іменників на позначення ручних знарядь праці. Від іменників на позначення апаратів, механізмів, приладів, машин утворена значно менша кількість дериватів. Решта груп твірних є словотворчо непродуктивними чи малопродуктивними.

⁸ Валух З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. С. 199.

Ад'єктивний блок іменників на позначення знарядь праці представлений такими СЗ: відносність; подібність за предметною ознакою; ознака за наявністю того, що названо твірним.

Найбільшу кількість похідних від іменників – назв знарядь праці продукують деривати із СЗ “відносність”. Таких похідних нараховується 99, які мотивовані 88 твірними іменниками на позначення знарядь праці. У сфері дериватів, що мотивовані назвами знарядь праці, виділяються такі конкретизувальні семи ад'єктивів: “стосовно до знаряддя праці”, “призначений для виготовлення знаряддя праці” та “зроблений, проведений за допомогою знаряддя праці”. Лексико-словотвірне значення “стосовно до знаряддя праці” характерне для усіх аналізованих дериватів, а “призначений для виготовлення знаряддя праці” та “зроблений, проведений за допомогою знаряддя праці” реалізуються значно рідше.

Максимальна глибина семантичної позиції “відносність” сягає трьох дериватів від іменника *сито*: *ситковий*, *ситний*², *ситовий*. Прикметником *ситний*² називають те, що просіяне крізь сито (*ситне борошно*) та у 2 знач. те, що спечене з борошна, просіяного на ситі (*ситний хліб*).

Від 7 твірних іменників *голка*, *ложка*, *мікроскоп*, *плуг*, *сокира*, *телескоп* та *шарошки* утворено по 2 деривати: *голковий* – *голчаний*, *ложкарний* – *ложковий*, *мікроскопний* – *мікроскопічний* (у 1 знач.), *плуговий* – *плужний*, *сокирний* – *сокирячий*, *телескопний* – *телескопічний* та *шарошечний* – *шарошковий*. Іменником *ложкарний* називають не ознаку до твірного *ложка*, а ознаку, яка стосується виробництва ложок.

Від решти 85 твірних іменників утворюється по одному ад'єктиву із СЗ “відносність”: *аккумуляторний*, *апаратний*, *веретенний* (*веретінний*), *верстатний*, *весловий*, *виделковий*, *гальмовий*, *грабельний*, *гребінковий*, *грейдерний*, *грунтопоглиблювальний*, *екскаваторний*, *жорновий*, *зубильний*, *інструментальний*, *кайловий*, *калориферний*, *канчуковий*, *кирковий*, *кісний*, *кліщовий*, *ключовий*, *компостерний*, *компресорний*, *копиловий*, *культиваторний*, *кутомірний*, *лемешевий*, *лещатний*, *лобзиковий*, *лопатний*, *маркерний*, *мікротомний*, *міксерний*, *мітелковий*, *мітловий*, *мішальний*, *молотковий*, *молотовий*, *мотичний*, *нагаєвий*, *нагайковий*, *наперстковий*, *ножовий*, *окулярний*, *олівцевий*, *паличний* (у 1 знач.), *пастельний* (у 1 знач.), *п'єзометричний*, *пилососний*, *підпилковий*, *піроскопічний*, *плоскоріжучий*, *прасковий*, *прожекторний*, *радіоапаратний*, *радіозондовий*, *рейсмусовий*, *реостатний*, *свердловий*, *серповий*, *скальпельний*, *скобельний*, *снігомірний*, *совковий* (у 1 знач.), *сошниковий*, *спінінговий*, *стамесковий*, *терпуговий*, *тертковий*, *тракторний*, *траловий*, *фрезерний*, *фуганковий*, *циркульний*, *черпаковий*, *чизельний*, *шабровий*, *шильний*, *шлямбурний*, *шпицевий*, *щипцевий*, *щітковий*.

“Характерною особливістю відносних прикметників, мотивованих іменниками на позначення знарядь та засобів дії є те, що вони, на відміну від похідних іменників і дієслів, можуть мотивуватися не тільки прямим, а й переносним значенням мотивувального слова, пор.: *ключовий* отвір, *ключовий* момент, *ключові* позиції, *ключова* проблема та ін.”⁹.

Іменники – назви знарядь праці із СЗ “подібність за предметною ознакою” менш продуктивні. Сюди зараховуємо 22 похідні, які мотивовані 15 твірними. Максимальна глибина семантичної позиції “подібність за предметною ознакою” сягає трьох дериватів від іменника *серп* (*серпастий*, *серповидний*, *серпоподібний*) та *шило* (*шилоподібний*, *шилуватий*, *шилчастий*); двох від іменників *веретено* (*веретенистий*, *веретеніоподібний*), *голка* (*голкоподібний*, *голчастий* (у 1 знач.)) та *лопата* (*лопатистий*, *лопатоподібний*). Решта твірних продукують по одному ад’ективу: *батожистий*, *виделкуватий*, *граблестий* (розм.), *долотоподібний*, *мітлоподібний*, *пилкоподібний*, *ситоподібний*, *сіткуватий*, *skalкуватий*, *шиплькуватий*.

Р. Бачкур, досліджуючи відіменникові прикметники в українській мові, зазначає, що прикметники із значенням подібності не виділяються в окреме семантичне поле, хоча за словотвірними суфіксами визнається здатність виражати, зокрема, значення подібності до названого твірною основою предмета (об’єкта), а словотвірні типи складних прикметників з основами (укр. *-видний*, *-подібний*) трактуються науковцями як словотвірні типи прикметників із значенням подібності¹⁰.

Непродуктивною є утворення від назв знарядь праці семантичної позиції “ознака за наявністю того, що названо твірним”. Засвідчено 2 деривати, мотивовані іменниками *голка* та *мітла*: *голчастий* (у 2 знач.) – вкритий голками; з голками; *мітластий* – з великими мітелками.

Дієслова, що утворені від назв знарядь праці, характеризуються високою продуктивністю. Їм властиве загальне словотвірне значення “діяти за допомогою того, що названо твірним”.

Більша частина дієслів вказує на дію, яку виконують за допомогою певних знарядь праці, тобто на функцію цього знаряддя праці. Дієслів із таким СЗ є 40. Максимальна глибина семантичної позиції “діяти за допомогою того, що названо твірним” сягає 2 дериватів від 9 іменників *борона* (*боронити*, *боронувати*), *борозник* (*борознити*, *борознувати*), *бур* (*бурити*, *буравити*), *зенкер* (*зенкерувати*, *зенкувати*), *плуг* (*плужити*,

⁹ Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. С. 203.

¹⁰ Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2004. 248 с.

плуганити), сапа (сапати, сапувати), свердло (свердлити, свердлувати), фреза (фрезерувати, фрезувати), шабер (шабрити, шабрувати).

Від решти іменників утворено по одному деривату – вербативу. Так, від твірних батіг, бич, букер, весло, гембель, кайло, компостер, коса, культиватор, лопата, мантачка, маркер, мікиєр, мотика, кирка, пиłosос, рало, решето, трал, швабра, шліхтик утворюються деривати: батожити, бичувати¹, букерувати, веслувати, гемблювати (гембелювати), кайлувати, компостерувати, косити, культивувати, лопатити, мантачити, маркірувати, мікиувати, мотичити, окирковувати, пиłosосити, ралити, решетувати, тралити, швабрити, шліхтувати.

На нашу думку, утворення чималої кількості дериватів пов'язане з тим, що у зв'язку із розвитком виробництва та збільшенням знарядь праці відповідно збільшуються твірні лексеми – назви нових знарядь, а одночасно від цих твірних продукуються вербативи. Тому кількість відсубстантивних дієслівних утворень постійно зростає і зростатиме.

Характерною особливістю утворення вербативів від іменників є те, що в чималої кількості із них формується метафоричне значення через зіставлення з певними діями чи формою предметів, які названі мотивувальним твірним¹¹.

Для деривата бичувати¹, крім основного значення, рідковживаного, властиве переносне: гостро викривати, засуджувати, картати (... конкуренція як мотивуючий чинник створюватиме слушні можливості для далекоглядних осіб й **бичуватиме** нехлюїв та невігласів (Вісник НАН України)).

Вербатив косити набуває такого метафоричного значення – “позбавляти життя; нищити; вбивати”: *А він [козак] каже: – Й тобі, стерво, вбить мене несила. Оддав смерті свою косу, а вона й **скосила*** (Л. Костенко).

У деривата плуганити(ся), який вживається в діалектному мовленні, спостерігається розвиток переносно-метонімічного значення: “повільно, мляво пересуватися (йти, їхати)”, так повільно, неначе орати плугом, або йти за ним (*Від гаража, сховавшись за кузов вантажної автомашини, безсило зирив [Степан], як листоноша **плуганилася** через міст, повз шлагбаум на в'їзді до заводу і вже була на ганку контори, коли з села вигулькнув на мотоциклі дільничий. Хацько розвернувшись, він зник слідом за жінкою в дверях* (В. Дрозд)).

Аналогічні семантичні процеси супроводжують деривацію десубстантивів ключувати “тікаючи, навмисне кидатися в різні сторони,

¹¹ Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. С. 206–207.

щоб заплутати сліди (про зайця, лисицю та ін.)”, *пиляти* “безперервно дошкуляти кому-небудь причіпками, повчаннями, дорікати чимось”, “траючи на музичному інструменті, переважно смичковому, видобувати з нього різні, негармонійні звуки”, *цвяхувати* “прикрашувати, оздоблювати бляшками” та ін. “Метафоричне словотворення дієслів від найменувань знарядь і засобів дії ґрунтується здебільшого на функціональному компоненті мотивувальної семантики”¹².

Деривати, які походять від іменників – назв знарядь праці, утворені переважно за допомогою суфіксації.

У типовій СП іменників, які позначають назви частин тіла людини, найчисленнішою є субстантивний блок. Крім того, словотвірна семантика аналізованих похідних є більш різноманітною, порівняно з семантикою похідних, які належать до інших аналізованих ЛСГ (назв знарядь праці та назв металів).

Типову словотвірну парадигму назв частин тіла в сучасній українській мові формують словотвірні значення чотирьох лексико-граматичних класів слів: іменників, прикметників, дієслів та прислівників.

Субстантивний блок СП іменників на позначення частин тіла формують два типи словотвірних значень: мутаційні та модифікаційні.

Похідні субстантивного блоку репрезентовані такими модифікаційними значеннями: демінутивність; аугментативність; стилістична модифікація; збірність; одиничність.

Від назв частин тіла утворюється найбільша кількість дериватів із СЗ “демінутивність”. Лексеми-соматизми продукують 118 похідних. Глибина семантичних позицій сягає від одного до трьох дериватів. По одному демінутиву утворено від 67 назв частин тіла: *борідка, бородавочка, бочок, брівка (бровенята), війки, вусик, вушко, горлечко, гривка, груденята, губенята, животик, задок, кісточка, кишечка, кулачок, лапка, ліктик, литочка, маслечок, маточка, мізинчик, міхурець, мезинчик (діал.), мозочок, мордочка, м'язик, нігтик, нирочка, ноженята, очко, пазурець, пазушка, пальчик, палушок (діал.), пасмечко, пейсики, печіночка, пичка, писочок, потиличка, пузце, пухирець, п'ятка, раковинка, реберце, сідничка, сивинка (розм.), сосочок, стегенце, стремінце (анат.), суглобик, судинка, тім'ячко, тулубець, устка, ушко, хавка (діал.), хребетик, черевце, чільце, чупринка, шкірка, шлуночок, щічка, язичок.*

Двочленні ряди словотвірних синонімів характерні для 16 твірних. Від соматизмів *волос, голова, зуб, зуби, коліно, корінь, коса, лице, лоб, ніс,*

¹² Валох З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. С. 207.

нога, рот, руки, спина, тіло та шия утворені такі демінутиви: *волосок* – *волосочок*, *голівка* – *головка*, *зубок* – *зубик*, *зубоньки* – *зубенята*, *колінце* – *колінко*, *корінчик* – *корінець*, *кіска* – *косиця*, *личко* – *личенько* (нар.-поет.), *лобик* – *лобок*¹, *ніжка* – *ніженька*, *ноsik* – *носок*, *ротик* – *роток*, *ручки* – *рученьята* (мн.), *спинка* – *спинонька*, *тільце* – *тілечко* (рідко), *шийка* – *шиєчка*.

Лобом (у 2 знач.) у переносному (вульгарному) значенні називають хлопця. Так говорять про підлітка, парубка (лобуряку) (*– Мамо, та що ж це ви! – метнувся Тарас у двері, біля яких з'явилася із самоваром Миколина привітна мати. Троє таких лобів у хаті, а ви самі несете! – Він не важкий, – всміхнулася. – А Колі я не довіряю таких речей – ошпариться. Він знає тільки світ книжки* (В. Шевчук)). Переносного значення набуває іменник *вушко*, оскільки вушком ще називають отвір у голці, крізь який просилують нитку (*–Хіба ти не бачиш, що в хаті обід недоварений, а хата стоїть і досі не метена? – Та вже ж бачу, ...– обізвалася Мотря, затаючи нитку в вушко* (І. Нечуй-Левицький)).

Метафоричне перенесення спостерігаємо у слові *маточка*: дериват позначає центральну частину квітки, що є жіночим органом її розмноження (*Коли озера вкриваються квітами водяних лілей, які інакше називаються лататтям або маківками, то діти зривають і їдять білі пелюстки та жовту маточку з цих квітів, а зелене квітколоже викидають геть* (О. Воропай)). Похідним *носик* називають не лише частину тіла людини, але й вмонтовану в що-небудь трубку або трубоподібний виступ у посудині, через який виливають рідину (*Він крутив кран і отетеріло дивився на холодний нікельований носик, з якого вода не йшла* (Рибак)), а також передню частину взуття, панчіх, шкарпеток, ступні та ін. (*Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські сап'янци* (М. Хвильовий)).

Семантика таких іменників ґрунтується на подібності. Вони є метафоричними перенесеннями демінутивних найменувань, які виникли шляхом семантичного розвитку твірного слова на основі подібності позначуваних цією назвою предметів.

Експресивно-оцінні значення обов'язково містять вказівку на той образ чи мотив, який послужив приводом для вибору саме даного слова для номінації нового позначеного. Цей образ завжди зв'язаний з аналогією чи порівнянням, як одним із засобів встановлення подібності.

Уважаємо, що при аналізі демінутивів типу *ручка*, *спинка* та ін. варто було б говорити не про модифікацію цього об'єкта, який позначений твірним іменником, а про призначеність цьому об'єкту. Так, наприклад, *ручка* дверей призначена для відкривання за допомогою руки,

а спинка крісла служить опорою для спини. Отже, виділяємо семантичну відповідність між твірною лексемою та її демінутивним похідним: “предмет, призначений для даного об’єкта”.

Семантична позиція демінутивності СП назв частин тіла людини може досягати і більшої глибини. Серед похідних-демінутивів зафіксовано 7 тричленних синонімічних рядів: *губка – губочка – губонька, оченьки – оченята – очиці, плічко – плечико – плеченько, пупець – пупчик – пупок, ручка – руця – ручиця, серденько – серденя – сердечко* та *чубчик – чубик – чубок*.

Таким чином, найбільш продуктивними в утворенні зменшено-пестливих найменувань від соматизмів є назви частин голови та назви частин тулуба. Від іменників – назв частин голови утворено 54 похідних, які мотивовані 33 твірними, а від назв тулуба та його частин – 21 дериват, мотивований 15 твірними. Від назв інших груп зафіксовано меншу кількість дериватів. Зокрема, від назв внутрішніх органів утворено 10 похідних, мотивованих 8 твірними іменниками (3 деривати від назви органа кровообігу, 3 від трьох назв травного тракту, 3 від трьох назв видільної системи та один дериват від назви жіночого статевого органа), від назв кісток – 6 дериватів, які мотивовані 6 твірними. Від іменника із загальною семантикою *тіло* утворено 2 деривати. Від декількох груп іменників (назв наростів, частин нервової системи, назв м’язової тканини та назв частин кровоносної системи та покриву тіла) засвідчені лише поодинокі десубстантиви.

Словотвір аугментативних утворень, які мотивовані іменниками – назвами частин людського тіла, є менш продуктивним. Так, по 2 деривати із збільшено-згубілою семантикою утворюється від твірних *ніс, очі, плече, рука, чуб* та *шия*: *носюра – носяка, очиська – очища, плечисько – плечище, ручисько – ручище, чубисько – чубище* та *шиїсько – шияка*. Лексеми *борода, вуса, голова, губа, зуб, кулак, лоб, морда, нога, рот* та *язик* теж є твірними для похідних із СЗ “аугментативність”: *бородище, вусища, головище, губище, зубище, кулачище, лобище, мордяка, ножище, ротяка* та *язичище*. Інші назви частин тіла є непродуктивними в утворенні збільшено-згубілих назв.

Якщо при утворенні демінутивів були продуктивними, крім назв частин тулуба та його частин, і назви інших груп, зокрема назви внутрішніх органів, то при утворенні аугментативів вони є словотворчо інертними.

Таким чином, серед соматизмів найбільша кількість аугментативів (15) утворюється від лексем групи “назви голови та її частин”. Значно меншу кількість аугментативів засвідчено від таких груп іменників: “назви тулуба та його частини”, “назви верхніх кінцівок та їх частин” та “назви нижніх

кінцівок та їх частин”, причому від назв верхніх кінцівок та їх частин утворюється три деривати, а від назви нижніх кінцівок – один дериват.

Засвідчено невелику кількість похідних із СЗ “стилістична модифікація”, зокрема від слів *груди, голова, черево, хребет та цицька: грудина, груднина, головошка* (у 2 знач.), *хребтина, черевина, циця*. Десубстантивом *голоवेशка* (у 1 знач.) називають недогоріле обвуглене або тліюче поліно, а у переносному значенні вказаний дериват має відтінок зневажливості (*Аж і гра: літають головоешки, Зуби клацають під ідіотський сміх* (В.Стус)).

Кілька дериватів зафіксовано із СЗ “збірність”. Із таким значенням утворені похідні *волосся, волосінь* (у 2 знач.), *волосіння*.

Від твірного *волос* утворено 2 деривати *волосина* та *волосінь* (у 1 знач.) із СЗ “одиничність”.

Іменник *волос* є твірним ще для одного десубстантива – *волосовина*. Так називають дефект металу у вигляді тонкої волосної тріщини.

Для дериватів, які мотивовані назвами частин тіла, в межах словотвірного значення “носій предметної ознаки” виділяємо такі лексико-словотвірні значення:

- предмет, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним;
- особа, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним;
- частина тіла, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним;
- тварина, рослина, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним;
- хвороба, яка вражає те, що названо твірним;
- місце (удару рукою), на яке вказує твірний іменник;
- ліки, призначені для лікування того, що названо твірним;
- наука, пов’язана з тим, що названо твірним.

Найбільша кількість похідних репрезентована іменниками із СЗ “предмет, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним”. Аналізована семантична позиція включає назви одягу, зброї, зброї, прикрас та пристроїв, які призначені для тих частин тіла людини, на які вказує твірне слово: *вушанка (ушанка), зубела, зубівка, набедренник, навушник, наголінник, наголовник, наголовок, нагрудник, наколінник, налобник, налокітний, наручники, наручні, наруччя, наспинник, начеревник, начільник, нашийник, ноговиця, ноговки, носак, носатка, носогрійка, обніжжя, оплічник, ошийник, пальчатка, підкісник, підколінник, підлокітний, підніжжя, підніжка, підніжок, підплічка, підпліччя,*

підп'ятник, підп'яток, підручник, підчеревник, поручата, поручі, поручні, поруччя, приголовчик, рукав, рукавиця, руків'я, рукоятка, рукоять, тільник, тільняшка, трибух.

Засвідчено також складні іменники *зубочистка, рукомийник, рукохід* та *чолобитна*, мотивовані сполученням слів “зуби + чистити”, “руки + мити”, “руки + ходити” та “бити чолом”, які утворені за моделлю “залежний іменник + дієслово”.

Велику кількість становлять похідні, які позначають одяг, зброю та прикраси, які носять на тих частинах тіла, що названо твірними. Так, від 15 твірних утворено 20 дериватів, що позначають одяг чи його частину: *Навушниками* називають не лише пристрій для слухання звукопередач, але й частину головного убору, яка закриває вуха, а історизмом *рукавиця* (у 2 знач.) – металевий футляр, який одягав рицар на руку під час бою. Десубстантив *ногавиця* позначає не тільки одяг (суконні штани), але й взуття (холошу). Дериват *підколінник* вживається в розмовному стилі мовлення, а *підп'яток* засвідчено із позначками *спец.* (підстилка у взутті, що оберігає п'яту від цвяхів, якими прибито каблук) та *заст.* (підбір, каблук).

Дериват *наруччя* є архаїчним утворенням, *поручі* – вживається у військовій та історичній лексиці, а також *поручами* називають частину одягу священика під час відправи – парчеві нарукавники.

Похідне *підніжка* вживається у розмовному мовленні, *підніжжя* та *обніжжя* – рідковживані, а дериват *підніжок*, крім основного, прямого значення, має ще й метонімічне, переносне, зневажливе. Так називають особу, яка плазує перед ким-небудь (*Тепер ви бачите, який стоїть перед вами виродок, бузувір!.. Нікчемний підніжок, негодний раб...* (М. Кропивницький)).

Похідні *лобанчик, поличчя* та *чолобитна* є архаїчними утвореннями. *Лобанчиком* називали монету, на якій зображено голову певної особи, *поличчям* – портрет або фотографію.

Численними є деривати семантичної позиції “особа, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним”, у межах якої чітко простежуються лексико-словотвірні підгрупи: “особа, яка має (великого розміру) частину тіла, що названо твірним”, “особа за ознакою, пов'язаною з назвою частини тіла”, “особа, яка лікує те, що названо твірним”, “особа, хвора на те, що названо твірним”.

Від іменників – соматизмів утворюється чимала кількість оцінних лексем із СЗ “особа, яка має (великого розміру) частину тіла, що названо твірним”. Оцінні назви осіб інтерпретуються як елементи одного лексико-семантичного поля, в яке вони об'єднуються на основі спільної

категоріальної семи “особа”, що супроводжується оцінністю. Як елементи поля, оцінні НО характеризуються спільними формальними ознаками, тотожними синтаксичними функціями, близькістю стилістичного використання.

Максимальна глибина семантичної позиції “особа, яка має великого розміру частину тіла, що названо твірним” сягає трьох дериватів від іменників *голова* та *чуб*: *головань* – *головач* – *головко* (розм.) та *чубар* – *чубрій* – *чуприндир*. Менша кількість похідних (по два) зафіксована від твірних *зуба* та *пузо*: *зубань* (розм.) – *зубрій* (розм.), *пузан* (розм.) – *пузань* (розм.). Ще 9 іменників є твірними для таких дериватів: *вирлач* (розм.), *вухань*, *гривань* (розм.), *лобань*, *мордань*, *носач*, *окань*, *цибань*, *черевань*.

Переважно в таких десубстантивах підкреслюється значення ознаки, якою істота занадто виділяється серед інших, тому характеризуючи особу, люди роблять вибір не з нескінченної більшості її нормативних властивостей, а з малого числа індивідуальних ознак; при цьому відбирають найбільш відмінну, те, чим людину означила природа.

Семантична позиція “особа, яка має частину тіла, що названо твірним” характеризується меншою кількістю дериватів. Максимальна глибина цієї семантичної позиції сягає трьох похідних: *бородаї* – *бородань* – *бородач*, *горбань* – *горбун* – *горбач*. Три деривати утворюються від лексеми *вуса*: *вусань* – *вусач* та *прудивус* (*прудиус*). Останніми двома іменниками в розмовному мовленні називають того, хто має довгі, пишні вуса.

Майже усі похідні двох вищевказаних семантичних позицій вживаються в розмовному мовленні.

Семантика дериватів із СЗ “особа, яка має великого розміру те, що названо твірним” та “особа, яка має те, що названо твірним” обумовлюється характером значення твірних: якщо роль твірного виконує іменник, який вказує на необов’язкову частину тіла, то утворюється похідне із СЗ “особа, яка має те, що названо твірним”; якщо ж твірне називає обов’язкову частину тіла, то дериват має СЗ “особа, яка має великого розміру те, що названо твірним”. Зазначимо, що у ролі твірних для слів останньої групи, як правило, виступають іменники – назви частин голови, тобто тих частин тіла, великий розмір яких робить їх особливо яскравими, вражаючими, слугує індивідуальною рисою.

Утворюється велика кількість складних іменників із СЗ “особа за ознакою, пов’язаною з назвою частини тіла”. Найбільше засвідчено похідних за моделлю “дієслово + іменник”: *голиборода*, *зірвиголова*, *крутиголова*, *пробийголова*, *урвиголова*, *горлодер*, *лежебок* (*лежебока*), *окозамилувач*, *рукоблудник*, *серцеїд*, *серцевідець*, *серцезнавець*, *скализуб* (*скалозуб*). Перші 5 дериватів складають особливу групу композитів

з опорним компонентом – іменником та першою частиною – формою наказового способу дієслова. Усі аналізовані складні іменники називають особу, яка характеризується дією, що пов'язана з предметом, який названий іменником – найменуванням частини тіла. Аналізовані деривати живаються в розмовному мовленні.

Від іменника *язик* засвідчено один дериват *язичник*. *Язичниками* називають не лише особу, яка багато пліткує, але й того, хто сповідує язичництво.

Малопродуктивними є деривати зі СЗ “лікар, який лікує те, що названо твірним”. Від слів *вухо*, *горло*, *око* та *серце* продукується по одному твірному *вушник*, *горловик*, *очник* та *сердечник*. Для усіх похідних характерний розмовний стиль мовлення. Аналізовані десубстантиви є дублетами назв, які офіційно прийняті у медичній галузі (*отоларинголог*, *окуліст*, *кардіолог* – відповідно).

Від твірного *печінка* та *серце* утворюються десубстантиви *печіночник* (у 2 знач.) та *сердечник* (у 2 знач.) із СЗ “особа, хвора на те, що названо твірним”. Семантична позиція вказує на особу, у якої хворий певний внутрішній орган. Вживання цих дериватів характерне для розмовного стилю мовлення.

У розмовному мовленні живається похідне *мізинка*, що походить від назви найменшого пальця – *мізинця*. *Мізинкою* називають наймолодшу дочку, а *мізинцем* – наймолодшу дитину в сім'ї.

Чимала кількість похідних від соматизмів утворена із СЗ “частина тіла, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним”, наприклад: *бронхіоли*, *кишечник*, *огруддя*, *піввуха*, *півмізинця*, *півпальця тощо*. Більшість таких дериватів позначають частини тіла за розташуванням їх щодо того, що названо твірним: *надколінок*, *огривок*, *окістя*, *очеревина*, *пабородки*, *підусники*, *переднирка*, *передпліччя*, *передрам'я*, *передрамення*, *підгорля*, *підгорлина*, *підгруддя*, *підребер'я*, *підшийок*, *надбрів'я*, *надлоб'я*, *надпліччя*, *надшкір'я*, *зашийок*, *передсердя*, *перенісся*, *підочеревина*, *підчеревина*, *порібрину* (*поребрину*), *носоглотка*.

Ряд похідних із СЗ “носій предметної ознаки” називають тварин або рослин, які характеризуються за відношенням до того, що названо твірним. Так, від іменника *ніс* та трьох основ (1 іменникова та 2 прикметникові) за двома моделями утворені такі композити: *підковоніс* (“іменник + іменник”), *плосконіс* (“прикметник + іменник”), *сухоніс* (“прикметник + іменник”). Від іменника *чуб* утворено 2 деривати *чубайка* та *чубарка*. Ще 2 твірних продукують по одному похідному: *нашкірник*, *пузанок*. Семантика деривата *сухоніс* пов'язана не із частиною тіла, а із місцем проживання. Так називають пташку, яка живе переважно в степових районах поблизу водоймищ.

Від трьох твірних іменників *міхур*, *печінка* та *рот* утворюється по одному деривату, які є назвами рослин: *міхурник*, *печіночник* (у 1 знач.), *ротики*. *Міхурником* називають рослину, у якої стручки схожі на здуті боби (міхурці), *печіночником* – рослину, у якої листки за формою схожі на печінку, а *ротиками* називають рослину, у якої квіти зібрані у видовжені китиці, які подібні на відкритий рот людини. Ці назви розвинулися на ґрунті подібності до частин тіла.

Семантична позиція “хвороба, яка вражає те, що названо твірним” реалізується в СП 12 соматизмів. Усі твірні продукують по одному похідному: *аортит*, *бронхіт*, *грудниця* (у 2 знач.), *ендокардит*, *енервація*, *завушниця* (у 1 знач.), *панкреатит*, *періостит*, *простатит*, *трахеїт*. Сполученням основ слів “бронхи + аденіт” мотивований дериват *бронхоаденіт*, який утворений за моделлю “іменник + іменник”, як і дериват *бронхопневмонія*, а композит *нігтьоїда* утворений поєднанням іменникової й дієслівної основ.

Окремі похідні від назв частин тіла означають місце, на яке вказує твірне, пор.: *узголів'я* (узголов'я), *приголів'я* (приголов'я), *приголовач*. Більшість із таких дериватів називають місце, куди дають ляпаса або куди спрямований удар: *позавушник*, *поличник*, *мордас*, *потиличник*, *зуботичина*, *зуботичка*. Особливістю значення останніх є напластування на локативну семантику дериватів процесуальності, що виразно простежується в тих утвореннях, в яких процесуальний компонент виражений словотвірною структурою, пор.: *зуботичина*, *зуботичка*. Усі деривати зазначеної семантичної позиції мають обмежену сферу вживання. Вони є або діалектними, або вульгаризмами, або вживаються в розмовному мовленні.

Від твірного *мозоль* утворено один дериват *мозолін* із СЗ “ліки, призначені для лікування того, що названо твірним”.

Від твірного *нерв* із СЗ “наука, пов'язана з тим, що названо твірним” утворено похідне *нервізм* (вчення про провідну роль нервової системи у діяльності організму).

Похідні прикметники, мотивовані назвами частин тіла, в сучасній українській мові виражають такі СЗ:

- 1) відносність;
- 2) інтенсивно виражена зовнішня ознака за наявністю того, що названо твірним;
- 3) подібність за предметною ознакою;
- 4) відсутність предметної ознаки.

Більшість аналізованих прикметників виражають загальне відносне значення до предмета, який названо твірною основою. У сфері дериватів,

які мотивовані іменниками – назвами частин тіла, в межах цього СЗ виділяють такі лексико-словотвірні значення ад’єктивів:

- 1) стосовно до частини тіла (*кишковий сік*);
- 2) призначений для частини тіла (*зубний протез, ручний годинник*);
- 3) такий, якого добувають, виготовляють з частини тіла (*кістяний клей*);
- 4) який міститься в частині тіла (*грудне молоко*).

Максимальна глибина семантичної позиції “відносність” сягає трьох дериватів. Стільки твірних засвідчено від одного іменника: *пахвинний, пахвовий та паховий*. Іменники *аорта, волос, горло, кістка, лице, лоб, матка, палець, серце, спина, стегно, суглоб, тулуб, шкіра, щелепа та язик* продукують по 2 деривати: *аортний – аортовий, волосний – волосяний, горловий – горляний, кістковий – кістяний, лицевий – лицьовий, лобний – лобовий, маточний – матковий, пальцевий – пальцьовий, сердечний – серцевий, спинний – спинковий, стегновий – стегенний, суглобовий – суглобний, тулубний – тулубовий, шкірний – шкіряний, щелепний – щелеповий, язиковий – язичний*.

Решта іменників – назв частин тіла є твірними для одного деривата: *бронхіальний, виличний, воловий, вушний, в’язний, голінковий, головний, гомілковий, гортанний, грудний, зубний, долонний, ендокринний, залозистий, зап’ястний, зубний, кистьовий, кишковий, клубовий, ключичний, колінний, кулачний, куприковий, легеневий, литковий, ліктьовий, лобковий, лопатковий, мозковий, мозольний, мочковий, мошонковий, м’язовий, нервовий, нирковий, нігтьовий, ніздряний, ножний, носовий, носоглотковий, окісний, очеревинний, очний, пазушний, панкреатичний, перикардіальний, періостальний, печінковий, піднебінний, п’ховий, плечовий, плотський, поперековий, потиличний, п’ястковий, п’ятковий, реберний, рогівковий, ротовий, ручний, селезінковий, сечовідний, сідничний, скелетний, скіраний (зах.), скроневий, сосковий, стравохідний, судинний, тазовий, тілесний, тім’яний, трахейний, утробний, фалічний, хребетний, червний, черепний, шийний, шлунковий, щічний, яєчниковий*.

Словотвірне значення загальної відносності у десубстантивних прикметниках конкретизується здебільшого однією із сем. Так, односемна структура властива усім прикметникам, які містять конкретизувальну сему “стосовно до...” (*кістковий, спинний, сердечний та ін.*). Двосемні прикметники містять такі поєднання конкретизувальних сем: “стосовно до... + призначений для...”; “призначений для... + такий, якого добувають...”; “призначений для... + який міститься в...”. Трисемна структура характерна для невеликої кількості ад’єктивів: “призначений для... + такий, якого добувають... + який міститься в...” (*кістковий та*

ін.); “стосовно до... + призначений для... + який міститься в...” (*серцевий* та ін.).

Семантика відносності властива також великій кількості складних прикметників (комполітивів), які становлять обширний пласт серед новоутворень у лексичній системі сучасної української літературної мови. Вони утворюються на основі чотирьох типів словосполучень, зокрема “іменник + іменник”, “залежний іменник + дієслово”, “залежний прикметник + іменник” та “залежний числівник + іменник”.

Досліджуючи структуру складних слів, погоджуємось із думкою українських дослідників, що у дефініціях складних слів повинен бути зафіксований факт співвіднесеності складного слова зі словосполученням, бо це слугує основою, на якій виникає та функціонує складне слово. Складні лексеми утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, де є тісний зв’язок між його членами.

В основі прикметників *білобородий, білобровий, біловидий, біловолосий, біловусий, білоголовий, білозубий, вирлоокий, вислогубий, вузькочолий, довгообразий, довговухий, довгоногий, гнилозубий, голубоокий, вузькоокий, вузькочолий, гнилозубий, голоногий, голопузий, голоребрий, голоший, гостробородий, гострозубий, гостролиций, гостроносий, гостроокий, гостроязиковий, довгоносий, довгорукий, довгоший, кривобокий, кривоносий, кривоп’ятий, круглоголовий, міцноногий, міцноплечий, низьколобий, пласконосий, повнолиций, повнощокый, пустоголовий, рідковолосий, рудоволосий, рудовусий, рум’янолиций, рум’янощокый, світловолосий, світлочолий, срібноголовий, твердоголовий, темнолиций, товстолиций, товстопалий, товстотілий, товстоший, товстошкірий, тонкорукий, тупоголовий, червононосий, чорноногий, швидконогий, широкочолий* та ін. (234 деривати) лежить ад’єктивно-субстантивна синтагма з головним іменником та залежним прикметником (“білі зуби”, “вирлаті очі”, “вузьке чоло”, “довгий образ” та ін.).

Більшість комполітивів цього типу вказують на зовнішні ознаки предметів, зокрема частин тіла, та ознаки характеристики людини. Ними можуть бути кольори (*голубоокий, чорношкірий* та ін.), форма (*гостроносий, круглоголовий* та ін.), розмір (*довгоногий, довгорукий* та ін.), зовнішній вигляд (*голопузий, босоногий* та ін.), стан (*гнилозубий* та ін.), зовнішній стан (*веселоокий, веселочубий* та ін.). Іноді такі ознаки характеризують ще сприйняття властивостей предметів людиною, визначають їх як приємні/неприємні.

Характерною ознакою складних ад’єктивів, зокрема комполітивів, які мотивовані словосполученням “залежний прикметник + іменник”, є наявність у їх семантиці оцінного компонента, відтінку емотивності.

Дуже часто вони розвивають переносні значення, метафоричні. Наприклад, складним прикметником *гостроязкий* описують людину, яка любить дошкуляти словами, говорити дотепно (пор.: *Гостроязкі аспіранти потай підсміювалися над Холодом* (П. Загребельний); пор. також фразеологізм *гострий на язик* “який влучно, дотепно говорить”).

Влучно використовується для характеристики людини і прикметник *гострозубий* у переносному значенні: *Гострозубий Мар'ян відлякував отців від порога своїми цинічними дотепами* (С. Тудор).

При описі характеру людини широко вживаються і деривати *крутоязыкий* (нестриманий, гострий у висловах) та *міднолобий* (безглуздо впертий, тупий). Характер людини визначає і композит *злаязкий* (схильний до злих, негативних суджень), який співвідноситься із словосполученням *злі язики* (так називають людей, які займаються плітками; наклепники).

Переносного значення набувають ад'єктиви *голопузий* (у 2 знач.) (зневажл. *Був у батька Хмеля полковник Морозенко. Вельми славний був лицар. І всюди він перший: і під Жовтими Водами, і під Корсунем, і Пилявцями та ще й Кам'янцем-Подільським громив з чернею кляту шляхту голопузу* (Легенди та перекази)) та *тонкошкірий* (у 2 знач.) (*Ми стаємо “тонкошкірими”, звертання до нас на зразок: “Ану ти, в капелюсі!” або “Гей, жінко з авоською!” може засмутити нас більше, ніж відсутність ковбаси*).

Багато з аналізованих дериватів спрямовані на загальний опис розумових здібностей людини, тому переважна частина таких лексем належить до емоційно забарвлених, розмовних. Здебільшого в аналізованій підгрупі (загальний опис розумових здібностей людини) трапляються прикметники з основами *-головий*, *-лобий*, *-чолоий*. Ряд слів з елементом *-головий* цікавий тим, що показує, як лексична сполучуваність слів створює свої, особливі передумови виникнення переносних значень, нових співвідношень прямих і переносних значень¹³. Наприклад, такі метафоризовані значення прикметників як *твердоголовий* та *тупоголовий* розвиваються із словосполучень *тверда голова* та *тупа голова*. Співвідносні із цими словосполученнями прикметники описують людей розумово відсталих, нерозумних.

Із тим самим значенням, що й композити *твердоголовий* та *тупоголовий*, виступають і прикметники *твердолобий* та *туполобий*. Н.Ф. Клименко зазначає, що характеристика розумових здібностей людини у таких композитах здійснюється на метафоричній основі, коли

¹³ Грециук В.В., Грециук В.В. Епітетна характеристика назв частин тіла та одягу персонажів у новелах Василя Стефаника. *Збірник наукових праць на пошану професора Теодозія Михайловича Возного*. Львів: Растр-7, 2022. С. 407–418.

розмір предмета (лоба) сприймається як свідчення інтелекту та розуму людини: *вузьколобий* (зневажл. *Ні, я вам скажу, що не всі такі вузьколобі, як ваш кучер* (М. Кропивницький)). До таких ад'єктивів наближаються і прикметники з другим елементом *-чолоий*, з аналізом яких, як зауважує Н.Ф. Клименко, з'ясовується ще одне джерело виникнення метафоричних значень – внаслідок поєднання в одне словосполучення слів, які сприймаються як стилістично несумісні. Так, лексема *чоло* належить до високого літературного стилю. Вона часто вживається в поезії, багатьох фразеологізмах (*бити чолом, віддавати чолом*). В сучасній українській мові цей іменник витісняється лексемою *лоб*, яка належить до більш низького стилю. Аналізуючи композитні утворення *вузькочолоий* та *низькочолоий*, спостерігаємо поєднання знижених слів *вузький, низький* із субстантивом *чоло*, який належить до високого стилю. Це й спричиняє появу переносних значень. Лексемами *вузькочолоий* та *низькочолоий* стали характеризувати нерозумних людей. Пор.: *Царський [син] серцем був, як звір, А з лиця, мов бузувір, Незугарний, низькочолоий І на розум вельми кволий* (Л. Первомайський).

Значне місце в розмовному мовленні посідають непрямі номінації осіб. Для того, щоб виділити серед багатьох осіб потрібну людину, звернути її увагу, в мовленні дуже часто використовують вище аналізовані, але субстантивовані, складні лексеми у ролі звертань. Наприклад, *дай, чорноброва, два квитки; посміхнись, довгоногий* та ін. Сюди належать номінації, що характеризують адресата звертання за зовнішніми ознаками: колір і форма волосся, брів, очей, зубів, розмір і форма губ, наявність бороди, вусів, розмір та форма носа, колір і розмір щік, форма і розмір обличчя, вух, зріст, конфігурація тіла, врода тощо. Вибір відмітної ознаки, що кладеться в основу апелятива, майже цілком зумовлений екстралінгвістичними факторами: об'єктивною дійсністю та формами її відображення людиною¹⁴.

Ще один тип синтаксичних конструкцій, з якими співвідносяться композитні прикметники, передбачає дієслово в теперішньому часі та залежний від нього іменник. Більшість з цих прикметників виникли на основі словосполучень, до яких входять дієслова із семантичним множителем “змінювати зовнішній вигляд предмета”, “надавати предмету певної форми”, “діяти за допомогою предмета”, що властиві словосполученню “залежний іменник + дієслово”: *рукописний* (написаний рукою), *рукотворний* (який зроблений руками). Таких композитів, у структурі яких використана

¹⁴ Грещук В. В., Грещук В. В. Епітетна характеристика персонажів у новелах Василя Стефаника. *Василь Стефаник: інтерпретації*. Івано-Франківськ – Варшава: Місто НВ, 2023. С. 590–604.

назва частини тіла, засвідчено 18: *головоломний, зубооброблювальний, зубообробний, зуборізальний, зуборізний, зубошліфувальний, карколомний, колінопреклонений, окомірний, плотолюбний, рукоблудний, рукодайний, рукопаший, рукописний, рукотворний, судинозвужувальний, судинорозширювальний, судиноруховий*.

Ад'єктиви *колінопреклонений, рукодайний та рукотворний* вийшли з активного вжитку сучасної української мови, а дериват *колінопреклонений* (у 2 знач.) набуває ще й переносного значення: який підкорився, визнав над собою чию-небудь владу. Переносного значення набувають похідні *головоломний* (який вимагає кмітливості, великого напруження) та *карколомний* (у 2 знач.) (*Ось я одверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємності* (В. Винниченко)).

Словосполученням “числівник + іменник” мотивуються 16 прикметників, зокрема, *дволикий, дволиций, двоногий, одновухий, одноголовий, одноногий, одноокий, однорукій, п'ятиголовий, п'ятипалий, стоокий, сторукий, стоякикий, тисячоголовий, тисячоокий та чотириокий*. Метафоричні, переносні значення розвивають деривати *сторукий* та *стоокий*: *сторукий* – який може багато зробити, встигнути і т. ін. (*Понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я сторукий* (О. Довженко)); *стоокий* – пильний, всевидючий (*Він пильний, сміливий, стоокий, Ніщо від нього не втече, Минулі і майбутні роки Він підіймає на плече* (Рильський)). Для зовнішньої характеристики людини використовують ад'єктив *чотириокий*, яким в жартівливому мовленні називають людину, яка носить окуляри (*Ходім! Зап'ємо мою перемогу! – Снігур спинається, випускає з обіймів свого дужого друга... Яку перемогу? Та чорт його збагне, цього чотириокого шибайголову* (Ю. Бедзик)).

Прикметники *горбоносий, дубоголовий, зубопротезний, зубофрезерний, козлоногий, собакоголовий, тазостегновий* утворені за моделлю “іменник + іменник” (“зуб + фреза”, “зуб + протез” та ін.).

Композитні утворення – ад'єктиви, які співвідносні із словосполученням “іменник + іменник”, також позначають ознаки предметів за подібністю до інших предметів, але в своїй семантиці вони мають ще обов'язковий елемент порівняння: *горбоносий* (з горбинкою на носі); *дубоголовий* (з головою, як дуб); *козлоногий* (з ногами, як у козла); *собакоголовий* (з головою, як у собаки).

Серед великої кількості композитних утворень виділяється 2 прикметники, які виникли на основі сурядних словосполучень. Ці лексеми співвідносяться із словосполученнями, де обидва прості прикметники виступають як однорідні (*губно – губний, губно – зубний*).

Ці ад'єктиви мають термінологічне значення і виступають як складова частина термінів – словосполучень, які виражають єдине поняття. Вказані аналізовані композитні прикметники належать до наукового стилю, мають тільки спеціальні значення – є лінгвістичними термінами.

Як показав аналіз композитних утворень, є низка дериватів, які пов'язані спільним компонентом – синонімічним чи антонімічним. Наприклад, характеристика кольору того самого об'єкта властива словам *білошкірий* – *чорношкірий*; характеристика форми (кількісні показники): *густоволосий* – *рідковолосий*; характеристика розміру: *вузькочолий* – *широкочолий*. Крім того, багатьом прикметникам – композитам притаманна одна й та сама ознака, яка поширюється на різні об'єкти (назви частин тіла людини): *гостробородий*, *гостровухий*, *гостроносий*, *довговолосий*, *довговухий*, *довгошійий*, *сивоволосий*, *сивогривий*, *сивокосий* та ін. Найбільше зафіксовано ад'єктивів із основами *біло-* (17), *товсто-* (12) та *сиво-* (11). Менша кількість із основами *гостро-*, *довго-*, *киво-*, *плоско-*, *тонко-*, *червоно-*, *широко-*, *чорно-* (по 6 – 8 композитів). По 5 дериватів утворено із основами *голо-*, *світло-*, *сухо-*, *темно-*, *ясно-*. Спільні основи у решті композитів є нечисленними або й поодинокими.

У межах композитних прикметників спостерігається групування лексем, які описують різноманітні властивості та особливості одних і тих же об'єктів. Такі прикметники не є ні антонімами, ні лексичними синонімами. Проте між собою вони є семантично спорідненими, і ця спорідненість полягає у близькості морфемної та словотворчої структури слів (у них спільною є друга основа: *гостробородий*, *сивобородий* та ін.).

Серед композитів, похідних від назв частин тіла, у синонімічні зв'язки вступають складні прикметники із основами *повно-* та *товсто-* (*товстогубий*, *повногубий*), *пишно-*, *повно-* та *товсто-* (*пишнотілий* – *повнотілий* – *товстотілий*), *ясно-*, *світло-* (*світлолиций* – *яснолиций*) та ін.

В антонімічні пари вступають прикметники із першими основами *біло-* і *чорно-*, *високо-* і *низько-* (*високоногий* – *низьконогий*), *верхньо-* і *нижньо-*, *вузько-* і *широко-* (*вузьколиций* – *широколиций*), *горбо-* – *пло(а)ско-*, *гостро-* і *тупо-*, *густо-* і *рідко-* (*густобровий* – *рідкобровий*), *довго-* і *коротко-*, *задньо-* і *передньо-*, *темно-* і *світло-*, *темно-* і *ясно-*. Основи *пишно-* та *рідко-* також охоплені антонімічними відношеннями. Такі відношення характерні й для пари слів *пишнобородий* – *рідкобородий*.

Українські дослідники у композитних прикметниках виділяють антонімічні групи, які об'єднують у класи за спільною семантичною ознакою. Серед композитів, де першою частиною є прикметник, а другою – іменник аналізованої лексико-тематичної групи, виділяються такі класи.

I-ий клас формує ознака “вимір предмета” (з погляду ваги, глибини, ширини тощо). Сюди належать групи слів, які об’єднані семантичним множителем “вузький – широкий”: *вузьколобий – широколобий, вузьколиций – широколиций*;

II-ий клас утворює ознака “місцерозміщення предмета”. Сюди належать композитні прикметники, які зіставляються за ознаками “верхній – нижній”: *верхньогубний – нижньогубний*;

III-ий клас. Сюди належать групи слів, які об’єднуються ознакою “якість істот або предметів”. Аналізовані композитні утворення зіставляються за ознаками “гострий – тупий”: *гостровухий – туповухий, гостроносий – тупоносий*.

На нашу думку, варто виділити в окремий клас аналізовані композити за ознакою “колір предмета”. До цього класу відносимо ад’єктиви за ознаками “білий – чорний”, “світлий – темний”: *білобровий – чорнобровий, біловолосий – чорноволосий, світловолосий – темноволосий* та ін.

Отже, ад’єктивний блок СП іменників на позначення частин тіла нараховує 275 композитних прикметники. Вони утворені на основі чотирьох типів словосполучень. Найбільшою кількістю репрезентовані деривати, в основі яких лежить ад’єктивно-субстантивна синтагма (234 деривати). Меншу кількість становлять похідні, які утворені за моделями “дієслово + іменник” (18 дериватів); “числівник + іменник” (16 дериватів) та “іменник + іменник” (7 дериватів).

Чимало дериватів реалізують семантичну позицію “інтенсивно виражена зовнішня ознака за наявністю того, що названо твірним”. Назви частин тіла продукують 56 похідних, які мотивовані 54 твірними. Максимальна глибина семантичної позиції “інтенсивно виражена зовнішня ознака за наявністю того, що названо твірним” сягає 3 дериватів (*тельбатий, тельбухатий, тельбухуватий*). 53 твірних субстантиви продукують по одному похідному: *балухатий, банькатий, башиковитий, бедратий, бокастий (боканий), бородатий, броватий (бровастий), віїстий, вилицюватий, вирлатий, вусатий, вухатий (вухатий, ухатий), воластий, в’язистий, гамаликуватий, голінастий, головатий (головастий), горбатий, горлатий, гривастий (гриватий), грудастий (грудистий), губатий, зубатий (зубастий), клубатий, кудлатий (кудластий), литкастий (литканий), лобатий (лобастий), мизатий (мидзатий), мордатий, носатий, окатий (окастий), окостуватий, пазуристий, патлатий, пейсатий, пелехатий, персистий, пикатий, плечистий (плечастий), пузатий, ротатий, рукатий, стегнастий, трембухатий, цибатий, череватий, чоластий (чоланий), чубатий, чупринистий, щелепастий, язикастий. (Сюди зараховуємо деривати *вусатий, бородатий, горбатий,**

які від решти ад'єктивів відрізняються тим, що в їх семантиці відсутній відтінок інтенсивності ознаки).

Вищеаналізовані слова-характеристики людини неоднорідні за своїм складом. Так, дериватом *баишовитий* називають розумного, кмітливого та тямущого (*“Хорошу статтю написав Сотник... Він, видно, баишовитий”* (Руденко)); *головатий* (у 3 знач.) – той, який має здоровий глузд, розумний (*По-батьківському радів [арсенальський наставник Михайло Федорович Медведев] сприйнятливості й кмітливості. – Головаті хлопці приходять. Не те, що ми колись, – промовляв частенько з тамованою заздрістю в голосі. – Велике все-таки діло освіта...* (Наука і культура)); *зубатий* – гострий на язик, готовий завжди дати відсіч (*– Привіт зубатим сатирикам!.. – привітав я гостя. – Як здоров'я? – Привіт губатим гумористам! Спасибі, погано* (А.Крижанівський)). Прикметником *ротатий* (у 2 знач.) називають того, хто занадто крикливий та галасливий (*– Підсмажимо бабу! – Кричить внучка ротата... Чом так всіх вабить вогонь Герострата* (І. Драч)). Ад'єктивом *черевата* (у 3 знач.) називають вагітну жінку, а прикметником *язикатий* того, хто любить багато говорити, сперечатися, сваритися; того, хто влучно та дотепно висловлюється (*Де немита і немазана хата, там живе жінка язиката* (газ. “Сільські вісті”)).

У творенні похідних із зазначеною семантикою беруть участь твірні різних груп. Так, найбільше утворено похідних від твірних – назв голови та її частин. Меншу кількість дериватів засвідчено від назв частин тулуба та від іменників – назв верхніх та нижніх кінцівок. Назви внутрішніх органів є словотворчо інертними.

Зафіксована невелика кількість похідних із СЗ “подібність за предметною ознакою”. Від 8 твірних утворено 11 похідних. Від іменників *кишка*, *ніздря* та *палець* утворено по два деривати: *кишкоподібний*, *кишкуватий*; *ніздрюватий*, *ніздрястий*; *пальцеподібний*, *пальчастий*. Іменники *волос*, *нирка*, *серце*, *сосок* та *суглоб* продукують по одному деривату: *волосоподібний*, *ниркоподібний*, *серцеподібний*, *соскоподібний*, *суглобистий*. Аналізовані похідні, які утворені від назв частин тіла, позначають ознаку на основі подібності форми предмета із частиною тіла.

7 десубстантивів із СЗ “відсутність предметної ознаки” виникли на базі іменників *вухо*, *голова*, *зуб*, *кістка*, *ніс*, *око*, *язик*: *безвухий* (*безухий*), *безголовий*, *беззубий*, *безкостий*, *безносий*, *безокий* та *без'язикий*. Похідне *безголовий* позначає не лише ознаку відсутності голови, але й ознаку нерозумної людини (*– Не гріх, коли “рука”, І владна, і легка, Підштовхує угору свояка. Тут інше, мабуть, Варто осягти: Що та “рука”, Як безголовий ти?* (А. Крижанівський)), а ад'єктивом *без'язикий* називають того, хто мало говорить або взагалі мовчить (... *розпорошеність*

української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед *без'язиковою* і *безосвітньою* народною масою, відречення від славного минулого, від таких *скарбів рідної народності* – здавались мені *всесвітньою ганьбою* і *безчестям*, яке крило й мене, й усі живучі покоління (М. Грушевський)). Похідні аналізованої семантики найчастіше вживаються в тих випадках, коли йде мова про певні відхилення будови організму людини чи частин тіла від норми, або про ознаку, яка суттєво вирізняє один предмет з-поміж інших.

Отже, ад'єктивний блок нараховує 456 дериватів, які реалізують свої значення у чотирьох семантичних позиціях. Найбільша кількість дериватів утворена із загальним СЗ “відносність” (274 композитні утворення та 109 простих похідних), яке членується на чотири конкретизувальні лексико-словотвірні значення. Виявлено, що у всіх семантичних позиціях найбільш словотворчо активними є іменники, які позначають назви голови та її частин. Менш продуктивними є субстантиви, які позначають назви частин тулуба та назви верхніх та нижніх кінцівок. Назви внутрішніх органів продукують невелику кількість дериватів із СЗ “подібність за предметною ознакою”.

Дієслова, які утворені від назв частин тіла людини, становлять невеликий пласт лексики. Зафіксовано 39 дієслів, мотивованих назвами аналізованої лексико-тематичної групи.

У межах дієслів, що походять від іменників на позначення частин тіла, засвідчені деривати, які реалізують такі семантичні позиції:

- 1) діяти за допомогою того, що названо твірним;
- 2) набувати предметної ознаки;
- 3) наділяти предметною ознакою;
- 4) втрачати те, що названо твірним;
- 5) позбавити того, на що вказує твірне.

Більша частина дієслів, мотивованих назвами частин тіла людини, вказує на дію, яку виконують тими частинами тіла, що названо твірними. Таке загальне СЗ поділяємо на часткові СЗ: 1) виконувати дію за допомогою призначеного для неї предмета, названого твірним іменником; 2) виконувати дію за допомогою не призначеного для неї предмета, названого твірним іменником.

Від 10 соматизмів походять такі деривати із вказаною семантикою: *волосатися*, *горлати*, *горланити*, *горлопанити*, *колінкувати*, *колінчити*, *кулачити*, *пащекувати*, *ручкатися*, *хавкати*, *цибати*, *чубити*, *язичити*. Від останнього похідного утворюється ще декілька дериватів, які відрізняються між собою лише певними відтінками у значенні: *язичити* (розпускати плітки), *поязичити* (наговорити чогось поганого про

кого-небудь), *поязичитися* (сказати неправду), *проязичити* (розголосити), *проязичитися* (проговоритися). Деривати *зубоскалити*, *скалозубити* та *рукоблудничати* утворені за моделлю “залежний іменник + дієслово” та мотивовані сполученнями слів відповідно “зуби + скалити (скалити + зуби)” та “руки + блудити”.

Є низка дериватів, семантика яких описує дію, за допомогою якої предмет чи особа набуває певної частини тіла. Для таких дериватів характерна семантична позиція “набувати предметної ознаки”, наприклад: *горбатитися*, *горбитися*, *окостеніти*. Деякі із дієслів, зокрема *макітритися*, *мозолити*, *мозолитися* набувають переносно-метафоричного значення. Наприклад, дієслово *макітритися* (фам.) “паморочитися” співвідноситься із твірним *макітра* через значення “(перен., ірон.) про голову людини” (*День у день промови, якісь темно-прозорі, наче прірва – аж світ макітрився мені від них* (Леся Українка)), виявляючи семантичний відтінок “нездоровий стан”. Вербатив *мозолитися* (діал.) – важко трудитися співвідноситься із твірним *мозоля* через значення “перен. Тяжка праця” (– *Ви, мамо, zostалися з нещасним нашим п’яницею самі вдома, мозолячися й побиваючися* (О. Кобилянська)).

Від субстантивів *нерв* та *пелех* із СЗ “наділяти предметною ознакою” утворені деривати *нервувати* та *пелехатити*.

Специфічними семантичними позиціями вербального блоку СП українських назв частин тіла є “втрачати те, що названо твірним” та “позбавити того, що названо твірним”. Із цими СЗ зафіксовано по одному деривату: відповідно *обезножити*, *обезножити*.

Серед вербативів, які походять від назв частин тіла людини, зафіксовано багато стилістично-маркованих, які в переважній більшості є тими лексемами, які вживаються в розмовно-побутовому мовленні (23 лексеми, з них 8 мають синонімічні пари). Крім слів розмовно-побутових, серед аналізованих дериватів трапляються діалектні найменування (*волосатися*, *колінчитися*, *кулакувати*, *кулачити*, *мозолитися*, *чубитися*), застарілі найменування (*проязичити*, *проязичитися*, *язичити*)¹⁵, рідковживані (*зубоскалити*, *скалозубити*) та один дериват з відтінком фамільярності *макітритися*.

У порівнянні із структурою субстантивного, ад’єктивного та вербального блоків СЗ “адвербіалізація предмета” репрезентоване значно меншою кількістю дериватів.

¹⁵ Аналізовані вербативи, крім того, що належать до архаїчної лексики, належать і до розмовно-побутового мовлення.

Усі прислівники, утворені від назв частин тіла, можна поділити на 2 групи: одноосновні прислівники та композитні утворення.

Композиція основ у прислівниках має ряд характерних ознак, серед яких виділяються такі:

- 1) поєднання основ без сполучної голосної;
- 2) варіативність обох основ у дериваті;
- 3) сполучення з іншими способами словотворення (наприклад, афіксацією);
- 4) непродуктивність композитного творення прислівників.

Поєднання двох основ сполучними голосними трапляється у таких аналізованих прислівниках – композитах: *босоніж, власноручно, вправоруч, врукопаш (рукопаш, врукопашну), нашивдкоруч, голічерева, голіруч* (у 1 знач.), *горічерева, догорічерева, долічерева, обіруч, обніж, одноруч, саморуч, скулиніг*. Поєднання основ без сполучної голосної засвідчено у дериватах *стрімголов* (у 1 знач.), *сторчголов, суньголов*.

Аналізовані прислівникові композитні утворення виражають значення способу дії або значення місця. Більше засвідчено тих композитів, які виражають значення способу дії. Серед прислівників способу дії засвідчені антонімічні пари: *голічерева, горічерева – долічерева*. Дериват *пліч-о-пліч* (у 2 знач.) набуває переносного значення: єдиним фронтом, об'єднавши свої сили, згуртовано (*–Може, послухаємо тих ..., із ким нам пліч-о-пліч на ворога йти?! (Гончар)*).

“За словотворчими значеннями композитні прислівники здебільшого належать до слів з лексикалізованим чи фразеологізованим значенням, отже, в сучасній українській мові відносяться до напівмотивованих”, такими, наприклад, є *врукопаш* “діючи прикладом гвинтівки чи холодною зброєю”, *голіруч* “нічого не несучи з собою”, *стрімголов* “дуже швидко”. У частині композитів-прислівників словотвірна мотивація досить прозора. Наприклад, *одноруч* “однією рукою”, *босоніж* “з босими ногами”, *обіруч* “обома руками”, *обніж* “обома ногами” та ін.

Засвідчені окремі прислівники способу дії, які не є складними утвореннями: *натщесерце (нащесерце), опліч, позавуш (позауш), позаочі, попідруки, попідруч, попідручки, спідлоба (спідлоб'я)*. Більшість із аналізованих прислівників використовується у літературній мові, але такі адвербативи, як *натщесерце, позавуш (позауш), попідручки* є нормою для розмовно-побутового мовлення. Дериват *попідруч* є діалектною, а *спідлоб'я* – рідковживаною лексемами.

Майже усі аналізовані адвербативи є однозначними за своєю семантикою, хоча трапляються і багатозначні. Наприклад, *опліч*: 1. Поруч із ким-небудь, біля кого-небудь (близько один біля одного; поряд);

2. разом, спільно; попліч (вказує на просторову близькість кого-небудь до когось).

Деривати, які походять від назв частин тіла, утворені переважно за допомогою суфіксації. Семантична позиція “демінутивність” реалізується за допомогою 14 суфіксів: **-к-** (*борідка, вушко, головка, кишечка, колінко, ніжка, ручка* та ін.) – 41 дериват; **-ок-** (*бочок, волосочок, зубок, лобок, носок, тельбушок* та ін.) – 19 дериватів; **-ик-, -чик-** (*зубик, корінчик, ліктик, мізинчик, мезинчик, плечико, ротик, суглобик* та ін.) – 20 дериватів; **-ц-** (*колінце, пузце, стеженце, тільце* та ін.) – 10 дериватів; **-ен’ат-** (*бровенята, груденята, губенята, зубенята, ноженята, оченята, рученята*) – 7 дериватів; **-ец’-** (*корінець, міхурець, пазурець, пупець, пухирець, тулубець*) – 6 дериватів; **-ен’к-** (*личенько, ніженька, оченьки, плеченько, серденько*) – 5 дериватів; **-он’к-** (*губонька, долонька, зубоньки, спинонька*) – 4 деривати; **-ечк-** (*горлечко, долонечка, пасмечко, сердечко, тілечко*) – 5 дериватів; **-иц’-** (*косиця, ручиця*) – 2 деривати; **-очк-** (*мордочка*) – 1 дериват; **-ачк-** (*тім’ячко*) – 1 дериват; **-ен’-** (*серденя*) – 1 дериват.

За допомогою 5 суфіксів реалізується семантична позиція “аугментативність”: **-ищ-** (*бородище, губище, зубище, кулачище, плечище, ручище* та ін.) – всього 14 дериватів; **-ис’к-, -іс’к-** (*очиська, плечисько, ручисько, чубисько, шийсько*) – 5 дериватів; **-ак-** (*мордяка, ротяка, носяка, шияка*) – 4 деривати; **-ур-** (*носюра*) – 1 дериват.

Десубстантиви із СЗ “стилістична модифікація” утворені за допомогою суфіксів, зокрема, суфіксів **-ин-, -(н)ин-** (*грудина, груднина, хребтина, черевина*), **-ешк-** (*головешка*) та **-О-** (*циця*).

Нечисленні деривати із збірним значенням утворені за допомогою суфіксів **-ј-, -ін’-, -інн’-**: *волосся, волосінь, волосіння*).

У мутаційному словотворенні переважають суфіксація та конфіскація. Семантична позиція “предмет, який характеризується за відношенням до того, що названо твірним” утворюється з використанням таких формантів: **на-...-ик** (*набедреник, нагрудник, наголінник, налокітник, настинник* та ін.) – 8 дериватів; **під-...-ник** (*підголівник, підлокітник, підп’ятник* та ін.) – 7 дериватів; **на-...-ик** (*навушник, наколінник, наручники, начеревник, нашийник*) – 5 дериватів; **о-...-ик** (*оплічник, ошийник*) – 2 деривати; **під-...-ик** (*підкісник, підчеревник*); **по-...-ј-** (*поличчя, поруччя*) – 2 деривати; **на-...-н-** (*наручні*) – 1 дериват; **об-...-ј-** (*обніжжя*) – 1 дериват; **під-...-ј-** (*підголів’я, підголов’я*) – 1 дериват; **під-...-к-** (*підніжка*) – 1 дериват; **під-...-ј-** (*підніжжя*) – 1 дериват; **по-...-ат-** (*поручата*) – 1 дериват; **по-...-н-** (*поручні*) – 1 дериват; **при...-ик** (*приголовчик*) – 1 дериват; **-к-** (*зубівка, носатка*) – 2 деривати; **-ат-** (*рукоять*) – 1 дериват; **-атк-** (*рукоятка*) – 1 дериват; **-ел-** (*зубела*) – 1 дериват; **-ј-** (*рукоділья*) – 1 дериват; **на-...-ок**

(наголовок) – 1 дериват; **підо...-к-** (підоплічка) – 1 дериват; **підо...-j-** (підопліччя) – 1 дериват; **по...-j-** (поручі) – 1 дериват; **на...-j-** (наручі) – 1 дериват; **при...-ач** (приголовач) – 1 дериват; **при...-j-** (приголі(о)в'я) – 1 дериват; **під...-ач** (підголовач) – 1 дериват; **на...-j-** (наголів'я) – 1 дериват; **уз...-j-** (узголі(о)в'я) – 1 дериват; **по...-j-** (погруддя) – 1 дериват. Деривати із вказаною семантикою утворені також і за допомогою суфіксів **-иц'** (ногавиця, рукавиця) – 2 деривати; **-ник-** (тільник) – 1 дериват; **-ашк-** (тіленька) – 1 дериват; **-авк-** (ногавки) – 1 дериват; **-анк-** ((в)ушанка) – 1 дериват; **-ец'** (чорнобривець) – 1 дериват; **-ав-** (рукав) – 1 дериват; **-ак-** (носак) – 1 дериват; **-атк-** (носатка) – 1 дериват.

Три деривати утворені шляхом композиції і усічення фіналі другого компонента твірної основи: *рукопис*, *рукохід*, *тривух*. У похідному *чолобитна* композицію основ супроводжує суфікс **-н-**.

Суфіксальним способом утворені деривати *волосовина* (суфікс **-овин-**) та *лобанчик* (суфікс **-анчик-**).

Деривати із СЗ “особа, яка має великого розміру частину тіла, що названо твірним” утворюються за допомогою 7 суфіксів. Найбільше похідних утворено із суфіксами **-ан'** (*гривань*, *губань*, *мордань*, *пузань*, *цибань* та ін.) – всього 10 дериватів, 3 деривати утворено із суфіксом **-ач-** (*вирлач*, *головач*, *носач*), із суфіксом **-іj** зафіксовано 2 деривати (*губрій*, *чубрій*). Із рештою суфіксів утворено тільки по одному деривату: **-ан-** (*пузан*), **-ар-** (*чубар*), **-ин-** + **-ир-** (*чуприндир*), **-к-** (*головко*).

Семантична позиція “особа, яка має частину тіла, що названо твірним” репрезентована дериватами, утвореними за допомогою суфікса **-ан'** (*бородань*, *вусань*, *горбань*), **-ач-** (*бородач*, *вусач*, *горбач*), **-aj-** (*бородай*), **-ун-** (*горбун*).

Суфікси **-ник**, **-овик** беруть участь в утворенні дериватів семантичної позиції “особа, яка лікує те, що названо твірним”: *вушник*, *очник*, *сердечник*, *горловик*.

В утворенні інших назв осіб, крім зазначених засобів словотвору, використовується ще композиція основ, яку супроводжує суфіксація або без неї: *рукоблудник*, *серцеїд*, *окозамилувач*, *зірвиголова*, *скализуб*, *урвиголова* тощо.

Здебільшого префіксально-суфіксальним способом утворені похідні із СЗ “частина тіла, яка характеризується за відношенням до того, що названо твірним”, зокрема за допомогою конфіксів **за...-ок** (*зашийок*, *зап'яток*), **під...-ин-** (*підчеревина*), **пере...-j-** (*перенісся*), **перед...-j-** (*передсердя*), **по...-ин-** (*поребрин*), **о...-j-** (*огруддя*, *окістя*), **над...-ок** (*надколінок*), **о...-ин-** (*очеревина*), **о...-ок** (*огривок*), **па...-к-** (*пабородки*), **під...-ник** (*підусники*), **під...-j-** (*підребер'я*), **під...-ок** (*підшийок*),

над-...-j- (*надпліччя*). Дериват *переднирка* утворений префіксальним способом, як і похідні із префіксоїдом **пів-**: *півліктя*, *піввуха*, *півмізинця* тощо. Окремі деривати цієї семантичної позиції утворені за допомогою суфіксів **-ник** (*кишечник*), **-іол-** (*бронхіоли*) або словоскладанням (*носоглотка*).

Назви тварин, рослин за відношенням до назв частин тіла утворені за допомогою словоскладання (*підковоніс*, *плосконіс*) та суфіксації, зокрема суфіксів **-ajк-**, **-арк-**, **-ник**, **-ик**, **-ок**: *чубайка*, *чубарка*, *міхурник*, *печіночник*, *ротики*, *пузанок*. Іменник *нашкірник* утворений за допомогою конфікса **на-...-ник**.

Деривати з локативною семантикою від назв частин тіла утворені за допомогою суфіксів **-ник** (*потиличник*), **-ас** (*мордас*), конфікси **уз-...-j-** (*узголів'я*), **при-...-й-** (*приголів'я*), **при-...-ач** (*приголовач*), **по-(поза)-...-ник** (*позавушник*, *полчник*). Похідний іменник *зуботичина* утворений складносуфіксальним способом.

В утворенні назв хвороб від назв частин тіла використовується префікс **е-** у поєднанні з суфіксом **-ац'j-** (*енервація*), суфікси **-ит**, **-іт** (*аортит*, *бронхіт*, *простатит*), інші суфікси – поодинокі, зокрема **-иц(я)** (*грудниця*), а назв ліків – суфікс **-ін** (*мозолін*).

Ад'єктивний блок репрезентований значно меншою кількістю афіксів. Так, деривати семантичної позиції “відносність” реалізують свої значення за допомогою 12 суфіксів: **-н(ий)** (*волосний*, *зап'ястний*, *долонний*, *колінний*, *маточний*, *ножний*, *стегенний* та ін.) – 62 деривати; **-ов(ий)** (*воловий*, *кишковий*, *куприковий*, *мошонковий*, *м'язовий* та ін.) – 52 деривати; **-ев(ий)** (*легеневий*, *лицевий*, *пальцевий*, *серцевий*, *скроневи*); **-ан(ий)** (*волосяний*, *горляний*, *кістяний*, *ніздряний*, *шкіряний*); **-л'ав(ий)** (*кістлявий*); **-ал'н(ий)**, **-іал'н(ий)** (*перикардіальний*, *періостальний*); **-ечн(ий)** (*сердечний*); **-ист(ий)** (*залозистий*); **-ичн(ий)** (*панкреатичний*); **-ічн(ий)** (*фалічний*); **-с'к(ий)** (*плотський*).

Складні прикметники, що утворені за моделлю “залежний іменник + дієслово”, реалізують свої значення за допомогою суфіксів **-ал'н(ий)** (*зубооброблювальний*, *зуборізальний*, *зубошліфувальний*, *судинозвужувальний*, *судинорозширювальний*) та **-енн(ий)** (*колінопреклонений*). Ад'єктив *черевнотифозний* утворений за моделлю “залежний прикметник + іменник”, реалізує СЗ за допомогою суфікса **-озн(ий)**.

10 суфіксів є продуктивними при реалізації СЗ “інтенсивно виражена зовнішня ознака за наявності того, що названо твірним”: **-ат(ий)** (*волосатий*, *вусатий*, *литкатий*, *рукатий*, *цибатий* та ін.) – 43 деривати; **-аст(ий)** (*голінастий*, *лобастий*, *кудластий*, *окастий*, *щелепастий* та ін.)

– 21 дериват; **-ист(ий)** (*в'язистий, грудистий, пазуристий, персистий, плечистий, чупринистий* та ін.) – 10 дериватів; **-уват(ий)** (*вилицюватий, гамаликуватий*) – 2 деривати; **-овит(ий)** (*башковитий*) – 1 дериват; **-іст(ий)** (*віїстий*) – 1 дериват; **-'ан(ий)** (*мозоляний*) – 1 дериват; **-ен(ий)** (*мозолений*) – 1 дериват; **-ев(ий)** (*мозолевий*) – 1 дериват; **-'ав(ий)** (*мозолявий*) – 1 дериват.

Деривати із СЗ “відсутність предметної ознаки” утворюються префіксально-суфіксальним способом за моделлю **без-...-Ø**:- *без(в)ухий, безголовий, безкостий, безпалий* та ін. – 11 дериватів.

Деривати семантичної позиції “подібність за предметною ознакою” утворені за допомогою чотирьох суфіксів. Найбільше утворень засвідчено із суфіксоідом **-подібний** (*волосоподібний, кишкоподібний, пальцеподібний, серцеподібний, соскоподібний*). Суфікси **-аст(ий)** та **-уват(ий)** є малопродуктивними в утворенні прикметників, які мотивовані назвами частин тіла. Із кожним суфіксом утворено по 2 деривати (відповідно *ніздрястий, пальчастий* та *кишкуватий, ніздрюватий*). Непродуктивним є і суфікс **-ист(ий)** (*суглобистий*).

Похідні вербального блоку утворені меншою кількістю суфіксів в порівнянні з субстантивним та ад'єктивним блоками. Так, більшість дериватів семантичної позиції “діяти за допомогою того, що названо твірним” утворені за допомогою суфікса **-и-**, а також суфікса **-и-** у поєднанні з постфіксом **-ся**: *колінчити, кулачити, ручкатися, чубити, язичити*.

За допомогою суфікса **-а-** утворено деривати *горлати, хавкати, цибати*. З похідні засвідчено і з суфіксом **-ува-** (*колінкувати, кулакувати, пащекувати*).

Семантична позиція “набувати предметної ознаки” реалізується за допомогою суфікса **-и-** у поєднанні з постфіксом **-ся**: *горбатитися, горбитися, макітритися, мозолити, мозолитися*.

СЗ “наділяти предметною ознакою” реалізується за допомогою суфікса **-ува-** (*нервувати*), **-ат-(-и-)** (*пелехатити*).

Семантична позиція “позбавити того, на що вказує твірне” реалізується за допомогою префікса **обез-** та суфікса **-и-** (*обезножити*). Так само, але з суфіксом **-і-**, утворений дериват *обезножити* із СЗ “втратити те, що названо твірним”.

Основоскладання, що супроводжується префіксацією, характерне для дериватів адвербіального блоку із СЗ “адвербіалізація предмета”: *вправоруч, врукопаш, нашивидкуруч*.

На синтаксичному етапі адвербіальної деривації прийменниково-відмінкові форми змінюють свою синтаксичну позицію, модифікуючи або повністю нейтралізуючи значення відмінкової форми. Повна нівеляція

морфологічних показників іменника – форм відмінка, роду, числа, зрощення прийменників з субстантивами, ізоляція (відрив) адвербіалізованих прийменниково-іменникових сполук від словозмінної парадигми іменника здійснюються на морфологічному та семантичному ступенях деривації.

Саме цим пояснюється склад відіменникових прислівників, зокрема, прислівників способу дії. Аналізовані прислівники утворились на базі злиття прийменника та субстантива, іноді з певним означенням – назви частини тіла: *вобидвіруч, натицесерце (нацесерце), опліч, позавуш (позауш), позаочі, понідруки, понідруч, понідручки, спідлоба (спідлоб'я), спередсердя*.

Повторення тотожних основ та “внутрішня префіксація” засвідчена у двох адвербативах (*віч-на-віч, пліч-о-пліч*).

Лексико-семантичні групи назв знарядь праці й частин тіла, характеризуючись спільністю загальнокатегоріального значення предметності, протиставляються одна одній низкою лексико-граматичних особливостей, які позначаються на їхньому дериваційному потенціалі, визначають корпус словотвірних значень, з якими можуть утворюватися похідні від окресленого кола твірних. Такі групи твірних є підґрунтям різноаспектного дослідження словотворчої спроможності іменників як класу твірних слів.

Основоцентричні дослідження дериваційного потенціалу іменників передбачають виокремлення досліджуваних твірних із субстантивного простору, інвентаризацію їх, встановлення кількісного складу й внутрішньо групове структурування та характеристики семантико-граматичних особливостей, важливих з погляду їх впливу на словотворення.

Комплексною одиницею визначення й опису словотворчої спроможності класів твірних слів є словотвірна парадигма. Спектр семантичних позицій типової словотвірної парадигми назв знарядь праці, частин тіла та їх реалізація конкретними твірними, протяжність і глибина позицій об'єктивують дериваційну поведінку й словотворчу продуктивність досліджуваних твірних.

2. Мовні й позамовні чинники творення похідних лексем

Основоцентричне дослідження словотвору передбачає встановлення чинників, що регулюють словотворчу поведінку різноманітних класів твірних лексем. Виявлення таких факторів важливе в сучасній дериватології, оскільки дає змогу встановити певні закономірності процесів словотворення, зокрема у деривації від назв знарядь праці, частин тіла та металів, спрогнозувати утворення нових дериватів, з'ясувати причини нереалізації словотворчої спроможності твірних в окремих семантичних позиціях тощо.

Проблему чинників, які регулюють словотворчу поведінку твірних, вивчало чимало дослідників, хоча на сучасному етапі вона залишається недостатньо вивченою. В українському мовознавстві цього питання торкались В. Грещук¹⁶, І. Джочка¹⁷, Р. Бачкур¹⁸. В українському відприкметниковому словотворі особлива роль відведена семантиці твірних ад'єктивів, їх структурним характеристикам та валентності у всіх проявах: “Системними факторами, які детермінують словотворчу поведінку твірного, вважаємо семантику і тісно пов’язану з нею сполучуваність твірного слова”¹⁹. Одним із чинників, що впливають на дериваційну поведінку того чи іншого слова, є ступінь словотворення. Виявлено, що чим далі розташований дериват від вершинного члена гнізда, тим нижчою є його словотвірна потужність. Чим простіша структура словотворчої моделі, тобто чим менший ступінь словотворчих перетворень основи в моделі, тим більшою кількістю слів вона інтерпретується в мові. Збільшення складності моделі, зростання ступенів перетворення основи супроводжуються зменшенням кількості слів, у яких втілюється ця словотворча модель²⁰.

Досліджуючи дериваційну поведінку іменників, визначаємо такий набір чинників їх словотворчої спроможності: кількісні параметри та якісний склад конкретних словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп іменників залежать від лексичної та граматичної семантики вершинного слова, його фonomорфемної структури, активності та сфери функціонування в мові й мовленні, походження тощо. Семантико-синтаксичні зв’язки також зумовлюють словотвірну поведінку твірного іменника.

Схожий набір чинників відіменникової деривації (назви споріднення та свояцтва, назви рідин та абстрактних іменників) визначає й О. Микитин²¹, зазначаючи, що “реалізація дериваційного потенціалу конкретними іменниками залежить від їх семантичних і прагматичних чинників та сполучувальних можливостей. Важливим при інтерпретації словотворчої спроможності є належність твірного іменника до відповідної підгрупи

¹⁶ Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. 206 с.

¹⁷ Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2003. 194 с.

¹⁸ Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2004. 248 с.

¹⁹ Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. С. 9.

²⁰ Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. С. 19.

²¹ Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01./ Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ. 1998. 180 с.

у складі лексико-семантичної чи структурно-семантичної групи. ... Словотворча спроможність твірних іменників безпосередньо пов'язана з їх сполучувальними можливостями, що залежать від семантики твірних. Встановлюючи чинники, які визначають реалізацію відповідного типового словотвірного значення конкретними іменниками, враховуємо також структурні особливості твірних та прагматичні характеристики, що корелюють з частотністю. Нерідко відсутність тих чи інших дериватів зумовлена тим, що відповідне значення адекватно передається несловотвірними засобами”.

Досліджуючи словотвірний потенціал запозичень в сучасній українській мові, Л.Кислюк доходить висновку також щодо «залежності словотвірного потенціалу від давності запозичення... Великий масив запозичень в українській мові має нульову словотвірну реалізацію. Часто це зумовлено відносно недавнім часом запозичення, або відсутністю соціального замовлення на те чи інше слово»²².

Аналізуючи словотворчу спроможність дієслів конкретної фізичної дії з семантикою творення об'єкта, І. Джочка зазначає, що “важливим системним фактором, який детермінує словотворчий потенціал дієслів, є їх валентні характеристики. Від твірних дериватів можливе утворення тільки тих похідних, значення яких передбачене валентною структурою мотивувального слова”²³, а спостереження над словотворчими можливостями деструктивних дієслів також дають можливість стверджувати: “домінантними чинниками, що детермінують дериваційні трансформації вихідних одиниць, є їх семантика і тісно пов'язана з нею валентність”²⁴. “... валентним властивостям бази належить вагоме місце у процесах породження похідного ...”²⁵.

Характер словотвірного потенціалу іменника залежить значною мірою від його семантичної структури: предметно-ідентифікувальні чи означувані імена, денотативний чи сигніфікативний характер семантики, вид відношення до референта (онтологічний, функціональний чи епістемічний). Більшість дослідників основним фактором, який корелює зі словотворчими можливостями різних класів твірних слів, зокрема іменників, вважають семантичний компонент: на реалізацію словотворчих можливостей

²² Кислюк Л.П. Словотворча спроможність речовинних іменників у сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2000. С. 12.

²³ Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2003. С. 164.

²⁴ Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2003. С. 55.

²⁵ Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2003. С. 64.

іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їх сполучуваності з афіксами. При аналізі словотвірних можливостей відіменникових субстантивів звертаємо увагу на семантичний чинник, оскільки здатність реалізувати значення в похідному залежить від семантичних характеристик твірного слова.

Визначаємо загальні особливості, які є спільними для словотвору різних лексико-граматичних груп слів. Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку”.

Аналізуючи словотворчу здатність назв осіб, зазначаємо, що найбільш вагомий фактор – мотивованість / немотивованість назв осіб. Валентність немотивованих одиниць в 2,2 рази вища від валентності мотивованих.

Крім цих чинників, виявляються й інші, які зумовлюють високу або низьку словотвірну валентність назв осіб, а саме: мотивованість / немотивованість вихідних назв осіб, їх словотворча структура і ступінь словоутворення (для похідних), кількість лексичних значень, входження до складу антонімічних пар, функціонально-стилістичні властивості, походження (питомо російські – іншомовні назви осіб), фонетична довжина (кількість складів), характер фіналі основи, “домінантність” (здатність назви особи виступати домінантою синонімічного ряду), належність до спільного роду.

Досліджуючи речовинні іменники, зазначаємо, що на словотворчі потенції речовинних іменників впливають морфологічні, словотвірні, морфонологічні, семантичні характеристики мотивувальних основ, їх належність до лексики обмеженого вживання, новизна значної частини досліджуваної, особливо термінологічної, лексики, факторами, які негативно відбиваються на словотворчих можливостях твірних основ, виступають їх дериваційна і семантична мотивованість.

Схожий набір чинників, які впливають на словотворчу спроможність твірних, виділяють інші науковці. Вони наголошують на семантичних і формальних, структурних та словотвірних обмеженнях, а також стилістичних та лексичних. Ці чинники впливають на сполучуваність основ з афіксами. Найбільш вагомим дослідниця вважає семантичний фактор, який вбачає у несумісності значень морфем.

Серед формальних обмежень виділяють такі особливості звукового та силабічного складу похідних: а) характер кінцевого звука основи, в тому числі наявність певних сполучень приголосних в кінці основи; б) можливість чергувань; в) кількість складів; місце наголосу в твірному та можливому похідному.

Чіткою є типологія чинників словотворчої спроможності, встановлена науковцем Р. Бачкуром, який виділяє 2 групи чинників. До першої належать різноманітні ознаки твірних слів як одиниць лексичної та граматичної систем мови: багатозначність / однозначність, конотативність / нейтральність, символічність / несимволічність, домінантність / не домінантність, синонімічність / несинонімічність, похідність / непохідність, велика фонетична довжина / мала фонетична довжина, структурно-морфологічна складність / структурно-морфологічна простота, іншомовність походження / неіншомовність (питомо українські лексеми), наявність повної словозмінної парадигми / дефектність словозмінної парадигми, стилістична й функціональна нейтральність / стилістично-функціональна маркованість (діалектне, просторічне, розмовне, застаріле та под.)²⁶.

Другу групу формують позамовні характеристики денотатів, які репрезентовані аналізованими твірними. Такі характеристики (релігійно-містичне використання рослини чи тварини (у культах, обрядах, замовляннях тощо) / релігійно-містична немаркованість найменування тварини чи рослини; частотність / нечастотність, яка відображає важливість денотата в практичній діяльності людини; поширення тварини чи рослини на Україні / екзотичність, декоративність рослини чи тварини; вимерлий вид рослини чи тварини / наявний нині вид рослини чи тварини; свійська (культурна) тварина чи рослина / дика (дикоросла) тварина чи рослина; таксономічний клас рослини чи тварини²⁷) опосередковано також впливають на словотворчу спроможність твірних іменників.

Отже, вище наведена сукупність чинників, які регулюють словотворчу спроможність певних лексико-тематичних груп, є досить повною, однак не відображає усіх причин, які є характерними для досліджуваних тематичних груп: назв знарядь праці, назв частин тіла та назв металів. Тому є необхідним їх уточнення та доповнення.

Українські назви знарядь праці, частин тіла входять в лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи слів. Беручи

²⁶ Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2004. С. 150.

²⁷ Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 2004. С. 164.

до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їх структурні і функціональні параметри, визначимо домінантні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваних груп твірних.

Такими для твірних є: лексична семантика; символічність значень; стилістична маркованість; синонімічність; структурна складність, похідність / непохідність; системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват із іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика. Можливий набір та кількість потенційних дериватів перш за все залежить від належності твірного субстантива до певної лексико-семантичної групи і характеру лексичної семантики назв знарядь праці, соматизмів.

Серед назв знарядь праці найбільшу кількість похідних продукують назви сільськогосподарських знарядь праці та назви знарядь побутового (хатного) користування: *голка* (*голючка, голкар, голковий, голчаний, голкоподібний, голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* (*грабельки, грабліки, грабляр, грабилно, граблина, граблище грабельний, граблестий* (розм.)), *лопата* (*лопатка, лопаточка, лопатник, лопатилно, лопатний, лопатити*), *мітла* (*мітлище, мітляр, мітлище, мітлиця, мітловий, мітлоподібний, мітластий*) та ін.

Серед назв частин тіла найбільш продуктивними є назви зовнішніх частин тіла: *голова* (*голівка, головка, головище, головешка* (у 2 знач.), *наголовник, наголовок, приголовчик, головань, головач, головко* (розм.), *зірвиголова, крутиголова, пробийголова, урвиголова, узголів'я* (узголів'я), *приголів'я* (приголів'я), *приголовач, головний, білоголовий, бритоголовий, круглоголовий, пло(а)скоголовий, пустоголовий, русоголовий, сивоголовий, срібноголовий, твердоголовий, тупоголовий, чорноголовий, головоломний, одноголовий, п'ятиголовий, тисячоголовий, дубоголовий, собакоголовий, головатий* (*головастий*), *безголовий, стрімголов* (у 1 знач.), *сторчголов, суньголов*) та ін.

Символічність твірних лексем. Символічного змісту набувають в українців назви засобів виробництва, передовсім ті, які використовуються у хліборобській праці, назви предметів побуту. Так, наприклад, іменник *коса* в загальноєвропейській традиції символізує смерть, загибель, а стара жінка з косою є уособленням наближення смерті. Коса для українського селянина завжди була і є засобом праці.

Доволі часто в семантичній структурі назв частин тіла також спостерігаємо розвиток символічного компонента.

Із назв органів найбільш широко використовується в національній символіці слово *серце*. Очевидно, що ці символічні компоненти сприяють утворенню низки демінутивів від твірного *серце* (*серденько* – *сердень* – *сердечко*), які вживаються, наприклад, у функції звертань в народних піснях (пор. “*Сонце низенько, вечір близенько, вийди до мене, моє серденько*” (нар. пісня).

В українській культурі виділяється образне сприймання *чуба*, *чуприни* як символу чоловічої краси, мужності, гідності (пов’язане з козацьким звичаєм відрощувати *чуб-оселедець*). Ознакою чоловічої краси та мужності також є *вуса*. Символічне значення лексеми *вуса* знайшло відбиток у зворотах із наповненням “розум, стриманість, спокій, увага”, пор. *мотати на вус, і в вус не дути* та ін.

Значний внутрішній зміст несуть такі назви частин тіла, як *око*, *губи*, *брови*, *ніс*, *коса*. Так, слово-символ *око* усвідомлюється як поняття всевидючості; слово-образ *губа* уособлюється із пихатістю; *брови* позначають незадоволення, гнів; *ніс* в українського народу є уособленням людської пихи, зарозумілості, підвищеної цікавості. Образ *коси* усвідомлюється в українців як символ дівочої краси та честі.

Символічні нашарування в семантиці назв частин тіла сприяють продуктивності твірних лексем.

Стилістична маркованість. До семантичної структури аналізованих груп твірних, крім прямого лексичного значення входять спеціальні, термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування аналізованих твірних здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей. Належність твірному до класу рідковживаних, застарілих, розмовних, вульгарних та ін. зумовлює його обмежене вживання, а звідси – послаблення словотвірних можливостей, ступінь реалізації яких залежить від потреб спілкування.

Серед різноманітних назв знарядь праці засвідчено чимало стилістично маркованих слів, які характеризуються низькою (а то й нульовою) словотворчою спроможністю. Таких лексем нараховується 124. Найбільше зафіксовано спеціальних іменників (із позначкою *спец.*), численними є діалектні утворення та лексеми, які вживаються в технічній галузі та в розмовно-побутовому мовленні. Наприклад: *рискаль*, *бук* (у 2 знач.), *конопатка*, *скісок* та ін.

Більшість із наведених слів дериваційно непродуктивні. Серед стилістично забарвлених назв знарядь праці найбільш продуктивними є іменник *топір* (історизм (у 1 знач.), діалектизм (у 2 знач.)) (*топірець* (*топорець*¹), *топірчик*, *топорисько*, *топорище*) та архаїчна лексема *рало* (*ральце*, *ралиця*, *ралити*).

У лексикографічних працях української мови чимало назв знарядь праці засвідчені із позначками *спец.*, *гірн.*, *мед.*, *текст.*, *мех.* та ін. Такі лексеми є дериваційно непродуктивними або їхня продуктивність виявляється поодинокими дериватами, пор.: *желонка* (гірн.) – *желонник*, *конопатка* (спец.) – 0 дериватів та ін.

Із великої кількості назв знарядь праці із назв первісних знарядь словник фіксує лексеми *диба*, *кельт*², *різець*, *рубило* та *скребло*. Ці назви є словотворчо інертними. Словотворча непродуктивність аналізованих найменувань зумовлена відсутністю денотатів. Первісними, давніми є знаряддя *дрюк* та *палиця*. Але, на відміну від архаїчних знарядь *диба*, *кельт*², *різець*, *рубило* та *скребло*, ці назви й досі існують у практичній життєдіяльності мовців, що й зумовлює дериваційну спроможність твірних (*дрюк* – *дрюччя*, *палиця* – *паличка*, *паліччя*, *палічний*). Часова поява знарядь праці відбилася і на словотворчій спроможності назв сільськогосподарських ручних знарядь та сільськогосподарських назв механізованих. Більш продуктивними є назви ручних знарядь. Механізовані знаряддя з'явилися значно пізніше, з удосконаленням техніки, що й вплинуло на розвиток похідних.

Така ж тенденція простежується і у назвах частин тіла. Серед соматизмів засвідчено лише кілька твірних лексем, які в лексикографічній літературі подаються із позначками *анат.*, *біол.*, у яких спостерігається низька продуктивність або нульова. Наприклад, словотворчо непродуктивними є іменники – назви *глотка* (анат.) – *носоглотка*, *еністрофей* (анат.) – 0 дериватів, *стремено* (анат.) – 0 дериватів, *суреля* (анат.) – 0 дериватів, *ййцепровід* (біол.) – 0 дериватів та ін.

Серед назв частин тіла стилістично забарвлених твірних нараховується 119, серед яких є чимало розмовних, діалектних та анатомічних назв: *апендикс*, *бабешки*, *баки*, *бакени*, *балухи*, *банька*², *баньки*, *башка*, *бебехи*, *бельбахи* (*бельбухи*), *борлак* та ін.

Серед стилістично маркованих назв частин тіла найбільшим дериваційним потенціалом наділені розмовні назви (*вирла*, *в'язи*, *пазуха* – *вирлач*, *вирлатий*; *в'язний*, *в'язистий*; *пазушка*, *пазушиний*) та діалектні (*циба*, *хава* – *цибань*, *цибатий*, *цибати*; *хавка*, *хавкати*). Інші твірні непродуктивні.

Отже, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що фактор стилістичної маркованості на лексико-семантичних групах назв знарядь праці та назв соматизмів відбивається частково, а в поодиноких випадках гальмує їх дериваційний потенціал.

Синонімічність аналізованих твірних. Окрім аналізованих характеристик твірного (символічність семантики, стилістична маркованість) на його словотворчу спроможність впливає також наявність чи відсутність синонімів до твірних назв. Зазвичай у синонімічному ряді твірних словотворчу

продуктивність виявляє домінантна лексична одиниця синонімічного ряду, інші є малопродуктивними або зовсім не продукують похідних.

Так, серед назв ручних інструментів *барда, бартка, сокира, тесак, топір* найбільшою продуктивністю характеризується субстантив *сокира* (*сокирка, сокирчина, сокирисько, сокиряка, сокирник, сокирище, сокирки, сокирний, сокирячий*). Від іменника *топір* утворено деривати *топірець* (*топорець*¹⁾, *топірчик, топорисько, топорище*. Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал.

Серед назв частин тіла засвідчені такі синонімічні ряди: *живіт* (*животик*), *черев* (*черевце, черевина, начеревник, підчеревник, черевань, підчеревина, підчеревина, черевний, череватий, голічерева, догоричерева, долічерева*), *пузо* (*пузце, пузан, пузань, голопузий, товстопузий, пузатий*), *лоно* (0 дериватів), *вирла* (*вирлач, вирлатий*), *сліпи* (0 дериватів) та ін. Отже, специфікою таких твірних синонімів є те, що здебільшого лише одна – дві лексеми є словотворчо активними, а решта виступають як словотворчо інертні лексеми.

Структурна складність, похідність/ непохідність. Дослідження СП назв знарядь праці, частин тіла підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Абсолютна більшість із аналізованих твірних лексем, зокрема, *бурякокомбайн, бурякокопач, бурякомийка, бурякорізка, бурякопідіймач, валкоутворювач, газонокосарка, електроплуг; стравохід, яйцепровід; екавольфрам* та ін., які словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр “похідності/ непохідності” аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення знарядь праці, частин тіла становлять ядро їх бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні твірні – периферію, пор.: *чаплія – чаплільно, чаплійка; шарошка – шарошечний, шарошковий* та ін., але *льономолотарка* – 0 дериватів, *льоносівалка* – 0 дериватів та ін.; *бік – бочок, бокастий (боканий); кулак – кулачок, кулачище, кулачки, кулачний* але *носоглотка* – 1 дериват (*носоглотковий*), *очеревина* – 1 дериват (*очеревинний*).

Системне заміщення. Серед назв знарядь праці небагато лексем, які називають один і той же предмет. Із таких лексем – назв знарядь праці продуктивними є переважно лише один – два деривати, хоча зустрічаються такі пари іменників, у яких утворюються деривати від двох назв. Оскільки від твірного *батіг* утворені похідні *батіжок, батожилно, батожистий,*

батожити, то надлишковим в лексичній системі були, наприклад, **байбарачок*, **байбаристий*, **байбарити* і т.д. Не можна очікувати дериватів із значенням “діяти за допомогою того, що названо твірним” від таких назв знарядь праці, як *гаранник*, *малахай*, *пуга*, оскільки із вказаною семантикою утворений дериват від іменника *бич* – *бичувати*. Із таким словотвірним значенням не утворюється дериват **лопатити* від *лопата*, бо є похідне *копати*; **лопатор*, пор. *плугатор*, бо є *копач*.

Серед соматизмів зустрічаються, наприклад, лексеми *рука*, *лівиця*, *правиця*, *цугля*, *лапа* та ін. Деривати утворюються лише від твірного *рука* (*ручки*, *ручєнята* (мн.), *ручка*, *руця*, *ручиця*, *ручисько*, *ручище*, *наручники*, *наручні*, *наруччя*, *підручник*, *поручата*, *поручі*, *поручні*, *поруччя*, *рукав*, *рукавиця*, *руків'я*, *рукоятка*, *рукоять*, *рукохід*, *рукоблудник*, *ручний*, *білорукий*, *довгорукий*, *криворукий*, *сухорукий*, *тонкорукий*, *рукоблудний*, *рукодаїний*, *рукопашний*, *рукописний*, *рукотворний*, *однорукий*, *сторукий*, *рукатий*, *рукатися*, *рукоблудничати*, *власноручно*, *вправоруч*, *врукопаш* (*рукопаш*, *врукопашину*), *нашвидкоруч*, *обіруч*, *одноруч*, *саморуч*, *голіруч*, *попідруки*, *попідруч*, *попідручки*). Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал. Оскільки є спродуковані деривати від іменника *рука*, то немає потреби утворювати похідні від інших лексем із цим же значенням. Так, на місці слів *правиця*, *лівиця* та ін. ми часто вживаємо лексему *рука*, або можемо використовувати сполучення слів *права рука*, *ліва рука*.

Важливими чинниками, які визначають словотворчу поведінку аналізованих класів слів, є позамовні чинники, зокрема важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окреслених груп лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини знаряддя, які використовуються найчастіше (*коса*, *лопата* та ін.), частини тіла, яким приділялася увага і які наділялися різноманітними міфічними й асоціативно-образними властивостями (*рука*, *око*, *язик*, *серце* і под.).

Українці – споконвічні хлібороби, ратаї, тому й особливе значення для нас мають інструменти та знаряддя, які полегшують працю під час сільськогосподарських робіт. Назви таких знарядь є високопродуктивними. Продуктивними є й ті знаряддя праці, які використовуються в побуті: для прибирання, готування їжі та ін.

Важливість частин тіла для людського світогляду пов'язана з антропоморфним мисленням давніх українців, олюдненням довкілля тощо. Саме тому людські емоції та почуття проєктуються на окремі частини тіла (кохання чи інші емоції – *серце*; біль, ненависть – *зуби* (“сціпити”); страх – *ноги* (“серце в п'яти”, “ноги на плечі” та ін.), увага – *вухо*; стосунки між людьми також “матеріалізуються”, прив'язуючись до

частин тіла (вітаються, подаючи руку і под.)). Назви таких частин тіла є чи не найдавнішими в мові і вони продукують велику кількість похідних, наприклад: *рука* (*ручки, рученята* (мн.), *ручка, руця, ручиця, ручисько, ручище, наручники, наручні, наруччя, підручник, поручата, поручі, поручні, поруччя, рукав, рукавиця, руків'я, рукоятка, рукоять, рукохід, рукоблудник, ручний, білорукий, довгорукий, криворукий, сухорукий, тонкорукий, рукоблудний, рукодайний, рукопашний, рукописний, рукотворний, однорукий, сторукий, рукатий, ручкатися, рукоблудничати, власноручно, вправоруч, врукопаш (рукопаш, врукопашну), нашивидкоруч, обіруч, одноруч, саморуч, голіруч, попідруки, попідруч, попідручки*).

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, інструменти вузького функціонального призначення, назви апаратів, приладів, пристроїв та ін., назви окремих кісток у вусі чи носі, наростів, назви шкірного покриву, м'язів, залоз та частин нервової системи, метали – лантанойди тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *флюгер, форсунка, чесалка* та ін.; *епістрофей, кадик, кукса, панкреас, райдужка* та ін.

Отже, важливість назв знарядь праці, частин тіла у господарстві та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованих груп твірних.

Важливість тих чи інших предметів у житті мовця репрезентована, як свідчать дослідники, частотою вживання в мовленні лексем, які їх називають. Так, В.Грещук стверджує, що у комунікативних потребах відображається значущість слів у практичній діяльності людини, а вона, в свою чергу, корелює з частотою використання слів у мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища. Тому при аналізі дериваційної здатності твірних різних класів слів, а, зокрема, назв знарядь праці, соматизмів та металів необхідно звертати увагу на частотність твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови фіксує частотність вживання лексем тільки у художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками.

ВИСНОВКИ

Отримані результати підтверджують, що дериваційний потенціал твірних слів визначається взаємодією системно-мовних і позамовних чинників, які відображають не лише закономірності словотвірної системи української мови, а й особливості концептуалізації дійсності її носіями. У цьому аспекті словотвірна парадигма постає не лише як структурна

одиниця дериваційної системи, а і як репрезентація когнітивного та культурного досвіду мовної спільноти.

З позицій сучасної когнітивної лінгвістики словотворча активність різних тематичних груп іменників зумовлена особливостями концептуалізації відповідних фрагментів світу. Високий дериваційний потенціал назв частин тіла, знарядь праці чи окремих металів свідчить про їхню значущість у формуванні наївної мовної картини світу українців, а також про різний ступінь когнітивної освоєності цих понять. Отже, продуктивність твірної основи є показником не лише її місця у словотвірній системі, а й рівня концептуальної релевантності денотата для мовної свідомості носіїв української мови.

Такий підхід безпосередньо корелює із сучасними дослідженнями мовної особистості, у яких словотворча діяльність розглядається як одна з форм реалізації мовної компетентності, когнітивних стратегій і творчого потенціалу людини. Мовна особистість не лише відтворює наявні словотвірні моделі, а й актуалізує або, навпаки, обмежує дериваційні можливості твірних основ залежно від комунікативних потреб, прагматичних настанов, соціокультурного досвіду та індивідуальних особливостей мовлення. Саме тому лінгвальні та екстралінгвальні чинники, виявлені у дослідженні, можна розглядати як чинники, що впливають на мовотворчу діяльність мовної особистості.

Водночас встановлена залежність словотвірної продуктивності від лексичної семантики, стилістичної маркованості, структурної організації твірної основи, її функційного навантаження та культурної значущості узгоджується з положеннями когнітивної дериватології про нерозривний зв'язок словотвору з процесами категоризації, концептуалізації та вербалізації знань. Дериваційний потенціал твірного виявляється не лише властивістю мовної системи, а й результатом взаємодії мовної свідомості, колективного досвіду та культурної пам'яті мовної спільноти.

Отже, проведене дослідження доповнює не лише основоцентричну теорію українського словотвору, а й сучасні антропоцентричні студії, демонструючи, що словотвірні процеси відображають закономірності функціонування мовної особистості як носія мовної, когнітивної та культурної компетентності. Аналіз словотвірних парадигм українських назв знарядь праці, частин тіла та металів підтверджує, що реалізація дериваційного потенціалу зумовлюється комплексною взаємодією мовних, когнітивних, прагматичних і соціокультурних чинників. Подальше дослідження інших тематичних груп твірних іменників дасть змогу не лише побудувати повну типологію українського відсубстантивного словотвору, а й глибше з'ясувати механізми мовотворчої діяльності мовної

особистості, особливості концептуалізації дійсності та закономірності взаємодії мовної системи, мислення й культури, що є одним із провідних напрямів сучасної когнітивної лінгвістики та лінгвоперсонології.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено дериваційний потенціал українських назв знарядь праці, частин тіла у межах основоцентричного напрямку сучасної дериватології. Основоцентричний підхід розглянуто як один із продуктивних напрямів сучасного словотвору, що дає змогу виявити закономірності реалізації словотворчих можливостей твірних слів, встановити типологію словотвірних парадигм та з'ясувати комплекс лінгвальних і екстралінгвальних чинників, які визначають їхню словотворчу активність. Обґрунтовано, що словотвірна парадигма відображає не лише системні властивості української мови, а й особливості концептуалізації дійсності, закріплені в мовній свідомості її носіїв.

У результаті аналізу встановлено, що продуктивність твірних основ залежить від сукупної дії лексичної семантики, структурної організації слова, його похідності або непохідності, стилістичного статусу, можливостей сполучуваності з афіксами, а також від культурної, символічної та господарсько-практичної значущості позначуваних реалій. Доведено, що дія цих чинників має комплексний характер і по-різному реалізується в окремих тематичних групах іменників.

Результати дослідження інтерпретовано в контексті сучасної антропоцентричної парадигми мовознавства, когнітивної лінгвістики та лінгвоперсонології. Дериваційний потенціал твірного слова розглянуто як вияв взаємодії мовної системи, когнітивних механізмів категоризації й концептуалізації, культурної пам'яті та мовотворчої діяльності мовної особистості. Показано, що словотворча активність є не лише властивістю мовної системи, а й відображає способи репрезентації знань про світ, комунікативні потреби й креативний потенціал носіїв української мови.

Отримані результати розширюють теоретичні засади основоцентричної дериватології та поглиблюють уявлення про взаємозв'язок словотвору, когнітивних процесів і мовної особистості в сучасному українському мовознавстві.

Література

1. Барчук В.М. Структура мовної особистості: психолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти. *Українська мова*. 2025, 1 (92):3–23. DOI: doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.003
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай. 2005. 206 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10
&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0
&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003995

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.

4. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. Київ – Полтава: АСМІ. 2005. 356 с.

5. Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2004. 248 с.

6. Грещук В.В., Грещук В.В. Епітетна характеристика назв частин тіла та одягу персонажів у новелах Василя Стефаника. Збірник наукових праць на пошану професора Теодозія Михайловича Возного. Львів: Растр-7, 2022. С. 407–418.

7. Грещук В. В., Грещук В. В. Епітетна характеристика персонажів у новелах Василя Стефаника. Василь Стефаник: інтерпретації. Івано-Франківськ – Варшава: Місто НВ, 2023. С. 590–604.

8. Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2003. 194 с.

9. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ. 1998. 180 с.

10. Кислюк Л.П. Словотворча спроможність речовинних іменників у сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2000. 166 с.

Information about the authors:

Berkeshchuk Inna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of the Ukrainian Language,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
61, Ohienko Street, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

Ladyniak Natalia,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of the Ukrainian Language,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
61, Ohienko Street, Kamianets-Podilskyi, Ukraine